

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Валентин
ЧЕМЕРИС
СМЕРТЬ
АТЕЯ

 FOLIO

Валентин Л. Чемерис
Смерть Атея (збірник)
Серия «Історія України в романах»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=4977063
Смерть Атея: Фоліо; Харків; 2008
ISBN 978-966-03-4409-1

Аннотация

«Атей, який воював з Філіппом, сином Амінти, мабуть, був господарем усіх тутешніх варварів» – так писав грецький історик Страбон. А інший історик, римлянин Помпей Трог, зазначав, що Атей «на рівних вів переговори з Філіппом Македонським». Зі слів поважних істориків ми знаємо, що скіфський цар Атей, який жив у IV столітті до н.е. був людиною, якнайменше, неординарною. І дійсно, саме при ньому Скіфія досягла піку своєї могутності. Військо Атея було непереможним, ніхто не міг встояти на його шляху. Про цю людину, про те, як жили наші далекі предки – скіфи, розповідає у своєму романі відомий український письменник Валентин Чемерис.

Содержание

Смерть Атея	4
Частина перша	4
І прийшов Атей	4
В Заїстряньській Фракії, в царстві одрісів	17
Афінський раб	26
А мужу твоєму вже насипали у степу	36
високу могилу	
Вільні і раби	51
Перші кроки волі	59
Як ламаються стріли	74
Частина друга	95
Пелла, столиця Македонії	95
«Дочка фракійського вождя»	106
Де був Філіпп раніше зі своїм дарунком?	118
Місяць уповні, з ледь помітною щербинкою	129
«Уб'ю зміюку!...»	138
Охоронець царя від злих духів	153
Кінець ознакомительного фрагмента.	159

Валентин Чемерис

Смерть Атея (збірник)

Смерть Атея

Частина перша

І прийшов Атей

Була весна 341¹ року. Скіфський цар Атей, покоривши фракійські землі на західному березі Істру, несподівано повернув бойових коней на південь. Спускаючись вниз до моря, званого Акшайною², чи по-грецьки Понтом³, він почав захоплювати ще й Гетську пустелю⁴. І незбагненно було – чим вона привабила Атея? Хіба що малолюдними просторами та близькістю до грецьких міст? Адже степи там сухі, ви-

¹ Тут і далі дати подаються до нашої ери.

² Істр – теперішня р. Дунай. Акшайна – *іран.*, темний, чорний, скіфська назва Чорного моря.

³ Понт – грецька назва Чорного моря – Понтус Еуксінос, Понт Евксінський, тобто Гостинне море.

⁴ Гетською пустелею у ті часи називалася Задунайська Добруджа, що являла собою географічне продовження Буджацьких степів.

палені пекучим сонцем, висушені гарячими вітрами. Влітку дощів випадає мало, колодязі один від одного за денний перехід, вода глибоко. І тільки неподалік гирла трав щедріше, колодязів більше. Гети⁵, котрі там жили, змушені були потіснитися і уступити прийшлим кочовикам значну частину своїх степів, хоч і не багатих, але все ж їм рідних. Не стомлюючись гети проголошували: перемога все одно буде за ними, адже немає у світі більшого бога, крім їхнього бога! Але й це не зарадило – гетського бога переміг чужий бог.

І сказав Атей, як відрубав:

– Немає більшого бога, крім скіфського бога!

Мабуть, воно так і було. І дарма ображений гетський верховний жрець ходив, як це в них заведено, в священну пещеру на горі Когайонон, що аж десь біля Родопських гір, і дарма там бесідував із своїм богом – скіфський бог війни все одно взяв верх. В правобережні степи нижнього Істру, де вигинається він крутим велетенським луком, прийшов і вище грецьких міст Томи та Істрії став велелюдним і гучним кочовищем скіфський цар Атей.

Посеред сивої од полину рівнини вибрали скіфи місце для свого бога війни Ареса. Оскільки не було там ані прадавньої могили, ані якого узвишшя, то заходилися насипати високий горб, щоб їхнього бога звідусіль видно було, щоб здійсмався він над кочовищем і людьми, як і належить богові здійсватися над простими смертними. І приніс кожний воїн Атея кілька

⁵ Гети – одне з фракійських племен, принаймні близьке їм.

пригорщ землі в похідному башлику, але було їх так багато, що крута могила на очах виросла. І піднявся на її вершок цар Атей і встромив у землю потемнілий залізний меч – уособлення скіфського бога війни Ареса.

Міцно вірять скіфи у надприродну, незвичайну і непідвладну людині міць зброї. Особливо заліза, котре, на їхнє глибоке переконання, володіє чи не найбільшою магічною силою. А надто коли те залізо гостре. Тоді, при втиканні меча у землю, магічна сила заліза подвоюється, адже в такому випадку вона пронизує або самого ворога, або дух його... Тож проштрикнувши ворожий дух і з'єднавшись із землею, ріже прадавній скіфський меч степовий вітер. Гляне скіф – хай то буде рядовий воїн, вождь чи й цар – на могилу з богом-мечем і спокійний: на сторожі кочовища стоїть Арес. Начувайтесь, вороги, дух ваш пронизаний нашим богом!

Півколом біля насипної могили з богом-мечем на вершку вирости великі та розкішні царські шатра. На передньому, найоздобленішому, зображені скіфи, які б'ються з ворогами. На гостряках списів, увіткнутих древками в землю, мають бунчуки – кінські хвости. Перед входом висить золота царська вуздечка – символ влади Атея над Скіфією. Біля входу палають багаття, за якими доглядають сивобороді діди – вважається, що дим відганяє від царя злих духів, а обкурюючи тих, хто заходить у шатро владики, дим позбавить їх від скверни та поганих помислів, якщо такі у них раптом виявляться. На шатрі, серед тих, хто захищає Скіфію, зоб-

ражені і численні предки царя – їх скіфи шанують так, як шанують богів. Іменами царських предків клянуться вони в житті, і такій клятві не можна не вірити. Особа царя священна, і від благодаті, що йде від нього, залежить благополуччя всіх скіфських племен. І тому влада скіфського царя велика, і служити йому зобов'язаний кожний скіф.

Царський стан кількома щільними колами оточують шатра охоронців – зловмиснику, якби він навіть і захотів, ніколи не проникнути непоміченим.

Задравши дишла в небо, великими колами стоять повстані кибитки – скіфські хати на дерев'яних колесах. На кожному дишлі спалахують проти сонця прикрасами вуздечки. А ближче до кибиток висять пропахтілі кінським потом різнобарвні повстані чепраки – просушуються, провітрюються.

Вершники – їх десять тисяч, гордість Атея, його незборима сила, швидка, як вітер, і разюча, як блискавиці, – десятники, сотники, тисячники і рядові воїни без шоломів і панцирів лежать на сухій спеченій землі в тіні похідних кибиток. Граючись трихвостими пугами, ліниво слухають, як лементують голосисті та язикаті їхні жінки в барвистому вбранні, в квітчастих спідницях чи й у шароварах. Чорноокі, білозубі, грудасті й пишнотілі, засмаглі до чорноти, їм уже ніпочім ані пекуче сонце чи зимові холоди, ані спопеляючі суховії, голод чи хвороби. Підшови їхніх босих ніг так затверділи й ороговіли, що на степову гадюку скіф'янка наступить ногою,

розчавить її, а та безсила прокусити загрубілу й затверділу підошву. Але й дітей вони народжували здорових, міцних, витривалих, непідвладних спеці, холоду та голоду, тих дітей, котрі спершу вчаться їздити верхи на степових конях, а вже тоді – ходити по землі. І та дітлашня, одна одного менша, чорна від сонця та бруду – галасує в таборі чи не найзавзятіше від усіх... Прислухаючись до лементу, вершники знічев'я передрімують гарячий полудень в тіні кибиток. Квапитись нікуди. Де зупиниться Атеєве військо, де підуть бойові коні на пастівник, а вершники до кибиток із сім'ями, там і їхня домівка. Про далеку звідси прабатьківщину, що залишилася там, на сході, в межиріччі Борисфену й Танаїсу, де й нині кочують родичі, вже почали забувати. Тепер батьківщина тут, на правобережжі нижнього Істру, де й сини їхні народилися й повиростали, і вони постаріли в походах та сутичках.

Біля шатра владики стоїть розкішне шатро його молодшого сина Оріка, далі шатро першого царського радника Котіара, за ними йдуть багаті шатра найзнатніших вождів Авхата, Паралата, Лаксакіса, Савла та інших... Табуни їхні пасуться неподалік царських табунів. А ще далі, аж ген в долині й до самого обрію стало табором, по родах, племенах і краях, піше воїнство Атея – двадцять тисяч прудконогих, витривалих і цілких лучників. У кожного по сім чи десять десятків оперених стріл в горитах. Зір стомлюється порахувати кибитки, шатра, юрти чи й просто курені, сплетені з очерету чи хмизу. За таборищами пасуться тяглові воли, худо-

ба, отари овець, ще далі – знову коні, коні, коні... В таборах лемент і гул, іржання і мукання, гавкіт собак і верещання свиней. І над усією безмежною, забитою людьми, тваринами, шатрами, возами й кибитками долиною здійсмаються в гаряче білясте небо тисячі багать. До самого обрію чорними хмаровищами накрили степи табуни нелічених царських коней. Буйні молоді жеребці з налитими кров'ю очима, із загрозливо-ревливим іржанням стерегли косяки своїх молодих гладких кобилиць, і коли ті зривалися з місця – земля глухо двигтіла в долині.

Гойдаючи сивий полин, гули весняні вітри. Гірчить на вітрах полин – рідне зілля кожного степовика. Розітре він між пальцями гілочку, вдихне терпкий запах, згадає дитинство своє, що відшуміло в далеких звідси степах за Борисфеном, стару батькову кибитку на скрипучих дерев'яних колесах, лінивих волів, яких він малим поганяв, прудких коней, на яких вчився їздити, і скаже:

– Вдома я... Де полин, там і степ, а де степ і полин, там і домівка моя. Клянусь бородою Папая і царськими предками, немає у світі кращого зілля, як наш полин!

Цар Атей примчав у супроводі сотні молодих і хвацьких охоронців. Коні славні, золотисто-руді, з коротко підстриженими хвостами й гривами. Охоронці набрані, як то і водиться споконвіку, із знатних скіфських родів. (Навіть найзнатніші скіфські роди вважали за безчестя, коли молоді їхні си-

ни не служили в особистій сотні царя.) Та якщо зброя царських охоронців і зброя їхніх коней спалахували на сонці від золотих бляшок та інших коштовних прикрас із срібла, то сам цар і вбранням, і зброєю та зброєю свого коня нічим не відрізнявся від простого воїна, під якого Атей любив вбиратися, підкреслюючи цим: він хоч і цар, верховне божество на скіфській землі, але, попри все, він такий же, як і всі, захисник Скіфії. Голова царя простоволоса, довге цупке волосся перехоплене на лобі жовтою стрічкою. На владіці звичайна повстяна куртка, розшита на грудях і по краях узорами, штани шкіряні, на ногах – м'які сап'янці, халяви яких трохи зібрані й перев'язані малиновими стрічками. Зліва на бойовому поясі із задубілої шкіри бика висить горит з луком та стрілами, справа – короткий меч-акінак у простих шкіряних піхвах. На шії гривна – найголовніша ознака царської влади. Такий він, Атей. То колись у Скіфії всьому головою був рід, тепер – цар. То колись скіфи служили своєму роду і вождям, тепер – царю. Підкоривши собі вождів, Атей більш як піввіку тому об'єднав племена, і звідтоді всі племена і вожді славили тільки Атея.

Цар легко зіскочив з коня, віддав конюху повід, а сам попрямував до білого шатра – високий, худий, кістлявий, з гострим носом і гострою чорною бородою. Йшов, знічев'я похльоскуючи себе по халявах сап'янців трихвостою пугою. Зненацька, ні до кого не звертаючись, неголосно сказав:

– Гелона до мене!

– Царевича Гелона до Батька усіх скіфів! – гучно крикнув сотник. Десятник, прихопивши кількох вершників, круто повернув коня і помчав з кочовища – старший царський син своїм стійбищем стояв окремо від батька.

В шатрі царя низьким поклоном зустрів його найдовіреніший слуга, постільничий Ар – немолодий, сивий скіф, теж із знатного роду, котрий все своє життя присвятив цареві і тому користувався у скіфів великим пошануванням та впливом. Слуга взяв з царської руки трихвосту пугу і повісив її біля входу. Атей зняв через голову башлик, що теліпався в нього за спиною, кинув його Ару, потім розстебнув пояс з горитом та мечем, теж віддав слугі. Ар почепив пояс на списі, що стирчав біля входу в шатро. Атей важко опустився на м'який килим, сів на праву зігнуту ногу. Метнувшись, Ар підсунув йому під ліву руку кілька оксамитових подушок.

– Бузату? – по хвилі запитав слуга.

Атей, думаючи своє, кивнув. У правому кутку шатра висів холодний запотілий бурдюк з козячої шкіри. Ар зубами витягнув затичку, наточив у бронзову чашу білого напою, що пінився й пузирився. З чашею в руках підійшов до владики, гречно, намагаючись не намочити в бузаті вуса, надпив з чаші, втерся долонею і лише тоді протягнув чашу Атею. (Кожний, хто підносив що-небудь царю – їжу чи питво, мусив те спершу пробувати сам на очах у царя. «Може, тому я так довго й живу в цьому світі, що їм і п'ю лише після когось», – в хвилини відвертості любив говорити владика.) Атей не по-

спішаючи випив напій, що враз освіжив і збадьорив його, віддав слугі чашу.

– Від Оріка вістей не чути? – поспитав ледь чутно.

Ар заперечливо похитав головою.

Атей зусиллям волі прогнав недобрі передчуття і махнув рукою. Кланяючись, Ар визадкував з шатра. Зоставшись сам, Атей розстебнув куртку (під нею на малиновому поясі, що підтримував штани, висів у легких шкіряних піхвах короткий і кривий ніж з широким лезом і руків'ям із слонової кістки – з ним цар ніколи не розлучався, навіть вночі), зітхнув полегшено і тільки тоді відчув, як стомився за довгий день. Роки таки брали своє, хоч як не бадьорився на людях, але вік є вік. Не ті вже літа, подумав цар з мимовільним сумом і жалем. Жити б ще та жити, але вже пізно. Виходить, життя – це така штука, що скільки не живи, а все мало. Особливо коли ти владика. Але скільки кому жити і коли кому на той світ збиратися, все у волі богів, то чого ж себе задарма думами сушити? Ось тільки зниклий син з думки не йшов, душу ятрив, спокою позбавляв...

Двоє синів було у царя – старший і молодший... А втім, за довге життя у царя народилося не двоє синів, а – дванадцять. Від різних жінок. Перші двоє померли ще дітьми. Найстарший пробув у цьому світі шістдесят з чимось літ і помер літ з десять тому, так і не дочекавшись царства.

Середній помер у сорок дев'ять – цей і не чекав царства. Найменші двоє – один у двадцять сім, другий у тридцять

літ – полягли за Танаїсом від сарматських мечів. Це сини від старшої дружини, вона вже давно у світі предків. Потім Атей ще тричі одружувався. Одна дружина народила двох дочок, дві виявилися безплідними. Атей відіслав їх у далекі кочовища, заборонивши їм і на очі йому потикатися. А ось остання, наймолодша жона, метка веселоока сарматка Лімія (Атей, уклавши договір про ненапад з сарматським вождем Ізором, щоб зміцнити союз, взяв у жони його молоду дочку) народила Атею чотирьох синів. Середні два наклали головами в сутичках з фракійцями вже по цей бік Істру, а двоє zostалися: найстарший Гелон, сорока п'яти років, і найменший Орік – під тридцять років.

Десять років тому, як Атею виповнилося вісімдесят, вперше подумав він про свого спадкоємця. В поході, та ще в чужих краях, все може трапитись. Скіфські царі завжди, коли йшли в далекі походи, визначали перед військом, вождями й народом спадкоємця і старшого після себе. Щоб на випадок чого уникнути смуту й розбрату. Ось тоді й задумався Атей: кого йому оголосити перед фракійським походом майбутнім царем Скіфії?

Гелон старший. Не такий вдатний, як молодший його брат, але, дякувати богам, і не дурень. Принаймні хватку до влади має, зваги йому не позичати. Хоча й скритний і нещирий – на умі в нього одне, на язиці інше. Жде не діждеться, коли ж батько піде у світ предків, щоб самому царем стати. Помисли свої потаємні, з якими спати лягає і встає, при собі

тримає, та Атею і так усе видно. Тільки Оріка він більше любив, не бажав Орік батькової смерті і до влади не поривався – це теж було видно Атею. Оріка, єдиного з усіх своїх паростків, Атей ласкаво називав Атейченком. Може, тому, що останній був, а може, тому, що зело вдатним удався, кмітливим та розумним. Такому б тільки царювати, але... Орік молодший в роду, не гоже порушувати закони предків. Та й надто молодий він для влади. І – добрий. Такий довго не втримається на царстві. Інша річ Гелон – жорстокий, холодний, безжалісний, рука тверда. Коли що – на батька її може підняти, в цьому Атей не сумнівався. Отакому й бути царем, такий царство збереже, по крові, по трупах буде йти. Тверда рука, залізна... А ось Орік... Від одного батька сини, та наче від різних матерів, і не схожі між собою – ні звичками, ні вдачами, ні лицями. Глянеш – мовби й не брати вони. Гелон, як і батько, високий, худий, аж кістлявий, волосся чорне, жорстке, як у гриві коня (таке ж і в Атея), лице видовжене, з гострим підборіддям. Ніс теж, як і в батька, гострий, очі темні, як ніч, великі, погляд завжди похмурий, чимось невдоволений. Вже постарів і в голові та бороді пасемця сивого волосся, під очима й біля рота зморшки. Гляне – як акінаком полосоне. Орік – інший. Волосся темнувато-каштанове, м'яке, злегка кучерявиться. Борідка теж м'яка, кучерявиться, завжди веселий і привітний, лице напівокругле, пожіночому ніжне – суворої простоти й незламності воїна на ньому не видно. І це Атея трохи аж розхолоджувати почало.

Надто добрий молодший син.

...Десять років тому, як збирався Атей в похід за Істр, відбулася у нього важлива розмова з синами. Погукав він їх, за звичкою привітався:

– Здорові були, сини мої!

– Здоров був, Батьку наш, – весело одказав Орік, а Гелон, міцно стуливши губи, чекав, доки менший брат вмовкне, а тоді статечно привітався:

– Доброго дня тобі, Батьку усіх скіфів і наш також, хай дні твої в цьому світі ніколи не уриваються. Будеш ти – будемо й ми.

Атей помовчав, відступив на крок, розглядаючи синів.

– Як живете, царевичі? Чи все гаразд у ваших шатрах і кочовищах? Чи множаться ваші табуни, гурти й отари? Як ростуть ваші діти? Чи збільшуються ваші багатства?

Озвався менший:

– Був би ти, Батьку, а в нас все буде гаразд.

Відповідь сподобалась цареві.

– А щоб добре у вас завжди було, я ладен завжди в цьому світі жити. – Хитро підморгнув: – А що – налякав вас? Га? Ану зізнайтесь, сини мої, смерті моєї очікуєте, га? – Говорив весело, а очі серйозні. – Як довго житиму, не бачити вам царства скіфського. Чи не так?

«Наскрізь бачить, – жахнувся Гелон. – І навіть про що я думаю, знає... Не інакше, як чаклун...»

– Батьку! – Орік ступив крок вперед. – Ти ображаєш нас!

Коли ми чимось винуваті перед тобою – покарай нас, тільки не говори нам того, чого ми і в думці не маємо.

– Славно, славно, – посміхнувся батько і зненацька простягнув руку до Гелона. – Дай свою. Ану – хто кого?

Батько з сином, зчепивши руки, почали гнути кожен у свій бік. Мить – і Атей зігнув руку Гелона.

– Ану давай з тобою, – повернувся до меншого.

Довго вони тупцювалися один біля одного, кричали, сопіли, але ні батько синову руку не зігнув, ні син батькову.

– Погано, – різко сказав Атей Оріку. – Для тебе. Для мене ж добре, я ж бо – древній дід, а ти – молодий. І не зміг. Не годиться, – до Гелона: – А ти – піддався. Теж не годиться.

– Я не можу гнути руку свого батька, – відповів старший. – Сила мені дана, щоб долати ворожу силу.

– Похвально. Для ворогів і бережи свою силу, тільки з батьком більше не хитри! – Помовчав, пильно дивлячись на Гелона, і раптом сказав: – Бути тобі спадкоємцем мого царства! А волю свою, як і годиться, перед військом та вождями виголошу.

Гелон затремтів, опустився на коліна, до батькової руки губами припав, сиву голову схилив. Атей поклав йому на голову тверду і суху руку.

– Благословляю тебе іменем наших богів! Ти старший в роду моєму, ти й спадкоємець. Орік же буде тобі у всьому допомагати. Обніміться ж, сини мої, й покляніться жити у мирі.

Брати обнялися й поклялися жити у мирі.

– От і добре, от і славно, – аж розчулився батько. – Днями вирушаємо в похід. Годі на одному місці сидіти. В царя, який сиднем сидить, царство не росте. А за Істром степи широкі, а фракійці зараз ослаблені внутрішніми чварами – зручно на них напасти. Дійдемо аж до моря і там нову Скіфію створимо. Славно повоюємо за Істром, сини мої, ой, славно.

Атей так довго жив у цьому світі, що скіфи були певні: їхній цар володіє таємницею безсмертя.

Вірив у те і сам Атей.

Збираючись в похід за Істр, і гадки не мав, що назад він уже не повернеться на коні, що йде він за Істр і за славою своєю, і за смертю своєю.

В Заістрянській Фракії, в царстві одрісів

У ті далекі часи на Істрі завжди було неспокійно. На однім його боці кочували скіфи, на другім – фракійці. Останні ходили в лисячих шапках, тож скіфи, коли збиралися в набіги на західний берег свого прикордоння, казали: «А збігаємо до лисячих шапок та нахапаємо у них добра!» І бігали. Або окремі вожді та старійшини з власними загонами, або й усі гуртом, як сарана, за так званим загальним рішенням, коли напад на сусідів схвалювала Рада усіх скіфів. Бігали, і хапали, і привозили звідти чимало добра. А фракійцям на згадку про себе відрізали кінчики носів.

«Щоб пам'ятали, – втовкмачували скіфи своїм жертвам, – що ми ваші владики, а не ви наші!»

Коли ж потерпілі скаржились скіфським царям на спустошливі набіги, то отримували одну й ту ж відповідь:

– Ми не посилали до вас загони за нашим загальним рішенням, кожен з них займається грабіжництвом на свій страх заради прибутку. І той, хто захищається, може сам і покарати тих, хто хапає.

Покарати хапунів не завжди вдавалося. Тож лисячі шапки, щоб відомстити віроломним сусідам, теж переходили Істр, але вже на східний його берег, і теж шарпали скіфські роди й поверталися додому з нахапаним добром. Але все то були сутички місцевого значення між сусідами на прикордонні. Бо ті і ті вдалися швидкими на підйом за легкою здобиччю. А ось в пониззі своєї західної прикордонної ріки скіфи вперше з'явилися лише у вікопомні часи славетного Іданфірса. Женучись тоді за перським царем Дарієм, котрого вони малою кров'ю перемогли за якихось там шістдесят днів, скіфська кіннота ураганною лавиною прилетіла до семи гирл Істру, де він впадає в Акшайну, а окремі загони степовиків доскочили аж до Херсонеса Фракійського і там нароби́ли шерхоту. Фракійці тоді переполошилися, гети теж занепокоїлися (то були їхні краї), але – ненадовго. Прогнавши перську орду, скіфи в ореолі слави, не затримуючись у тих краях, повернули в свою предківщину в межиріччі Борисфену й Танаїсу і затихли там на сотню з чимось років.

А вже в часи Атея потіснішало скіфам у Скіфії. Чи степи між Танаїсом на сході та Істром на заході, що раніше здавалися безмежними, почали зменшуватися, чи скіфів стало більше з'являтися у світі білому? Так це чи ні – невідомо, але за довге царювання Атея велелюднішими стали роди й племена, міцніла Скіфія все новими і новими воїнами – кінними стрільцями з луків. Множились табуни коней, гурти скоту, отари овець. Більше кибиток кочувало в степах, більше юрт і шатер виростало на типчакових рівнинах – вже не вистачало пастівників, і роди почали зніматися з насиджених місць. Всі прийшли в рух і кудись поривалися. Цар та вожді теж багли нових земель – і для себе та своїх численних родичів, і для голоти, для нижчих людей, яких треба було десь розселяти, аби вони не позирали косо на знатних. Треба було шукати якийсь вихід, інакше в сутичках за кращі пастівники скіфи переб'ють один одного.

Але куди податися? На схід? Степи за Танаїсом теж не безмежні, хоч трави по той бік щедрі. Але там – войовничі савромати, що саме набирали силу. Їм теж тісно в степах за Танаїсом, надто багато їх, не здолати скіфам своїх східних сусідів без тяжких втрат... Куди ще податися? На північ? Але там і холодно, і місця невідомі, буцімто й пастівників мало. Та й племена бідні, який з них скіфам зиск? На південь повернути? Але в тих краях степи уривають свій нестримний біг на березі Акшайни, по-грецьки Понту Евксінського, чи вдаряються в гори, де таври живуть. А хіба скіфи, сини сте-

пів та рівнин, помістяться зі своїми табунами в горах? Тож залишався захід. І степи там, доносили вивідники, від Істру й до Балканських гір великі, а люд не сильний – бо єдності не має, між собою ворогує. А в кого чвари, тими й поганяти легко. Найдужчі й найчисленніші серед тамтешніх племен – фракійці. Мають своє, Одріське царство. Але скіфам і тут поталанило. Якщо в часи своєї найбільшої могутності фракійське царство одрісів простягалося від Егейського моря і до Істру, то вже за Атея воно розгубило минулу міць, роздирали його внутрішні розбрати, коли брат на брата з мечем ішов. Знаючи це, Атей був певний: з фракійцями упорається легко. Принаймні відхопить у них добрячий шмат степів, а там видно буде. Та й до грецьких міст на західних берегах Понту ближче. А спілкуючись з грецькими державами-полісами, був переконаний Атей, можна вивести Скіфію з глухих околиць цивілізованого світу на шлях великий, набратися в еллінів досвіду та вміння, як державу свою збудувати – в цих ділах греки великі мастаки, хоч царів у них і немає.

Десять років минуло звідтоді, як Атей, залишивши свою столицю на березі Борисфену, перейшов Істр і почав підкоряти фракійців, утверджуючи своє панування на захід і на південь від ріки, аж доки й не захопив значну частину Заїстрянської Фракії. І фракійське царство одрісів, ослаблене внутрішніми чварами, було безсиле дати відсіч прийшлим кочовикам. До всього ж на фракійців із заходу тиснув молодий македонський цар Філіпп, зі сходу наліг Атей – опини-

лися фракійці, як між двома вогнями. І там пече, і там гаяче.

З року в рік міцніло Атеєве царство на заході від Істру, це підштовхувало скіфів до захоплення все нових і нових земель. Ніхто не мав сили дати відсіч Атею – наймогутнішим виявився він у тих краях. Хіба що Македонія могла зрівнятися із Скіфією по силі. Та з Філіппом в Атея був договір про дружбу і спільні дії в боротьбі проти фракійців. Так минуло десять літ. У фракійських краях вже почали з'являтися скіфські поселення, а на колишніх фракійських нивах скіфи-землероби знімали свої врожаї. А царські скіфи кочували. Їхній владика кружляв у степу, як кружляє в піднебессі орел, зірко оглядаючи звідти свої володіння. І тільки забачить, що яке тамтешнє плем'я непокору виявить, коршаками налетять царські воїни, посічуть і в степах непокірних розженуть.

Фракійці вже нічого не могли вдіяти із скіфами, захвилювалися й трібалли, бо скіфи і в їхніх землях з'явилися – данину вимагають. Гети забили тривогу – теж не хотіли скіфськими данниками ставати. І всі – і фракійці, і трібалли, і македонці, і гети, і самі скіфи розуміли: не вживуться вони мирно у тих краях, все йде до війни. Це розумів і сам Атей.

В шатро просунулась голова Ара.

– Гелон прибув...

Атей кивнув, голова Ара зникла. Цар застібнув куртку,

поправив жовту стрічку на голові, сів зручніше на схрещених під собою ногах.

Зайшов Гелон, зробив крок, опустився на коліна, вклонився, торкнувшись башликом килима, звів голову.

– Я прибув, Батьку, по твоїй волі, і вуха мої готові слухати твою царську мову, що для всіх нас – малих і дрібних – є священним законом!

– Сядь...

Гелон на колінах дістався вказаного місця і затих – покірний, уважний, запобігливий, готовий не задумуючись виконати будь-яку волю свого великого батька.

– Чому досі не зібрана цьогорічна данина з трібаллів? Чи не мій старший син мусив це зробити ще тоді, як повний місяць у нічному небі був усього лише вузьким серпиком?

Очі царя сховалися у вузькі щілини набряклих повік, а це вказувало, що він у гніві.

– Мій великий Батьку і наш славний царю... – підкреслено поштиво почав було Гелон, та Атей його перебив:

– Твій язик видобуває з рота занадто багато зайвих слів!

Тоді Гелон випалив одним духом:

– Непокірні трібалли відмовилися платити нам данину!

– І ти досі... мовчав?

– Я не хотів тебе турбувати, Батьку. А думав, що сам змушу трібаллів платити нам данину. Але трібалли наче зірвалися з прив'язі. Навіть не хочуть нас визнавати за своїх владик. Їхні вожді закликають істріан, котрі живуть понад

Істром, не коритися нам. Вони згукують всі тутешні племена об'єднатися і дати нам відсіч.

– І тому мій син і спадкоємець не зібрав досі данину з трібаллів? – похмуро запитав цар. – Замість того, щоб мечем Ареса покарати непокірних, він вислуховує їхні балачки, що вони буцімто не хочуть нам коритися? Ловець, якщо він уже вийшов на лови, мусить ловити, а не слухати гарчання звіра!

– Але ж, Батьку...

– Мовчи! Ти – майбутній цар Скіфії, не можеш впоратися з якимись трібаллами? То як же ти будеш тримати у вузді всю Скіфію, коли боги покличуть мене у світ предків? Ти забув, що ти не просто царський син, а належиш до скіфів, котрі йменуються царськими, владиками, бо самими богами поставлені бути повелителями над усіма племенами – скіфськими і не скіфськими. І племена, котрі не захочуть нам сплачувати данину, отримають від нас спустошливу війну. Вони мусять бути вщент розбиті, майно їхнє забране, а вцілілі, як і їхні жінки та діти, постають нашими рабами. Так було завжди у скіфських степах і так буде завжди, покіль в небі сяє Гойтосір, покіль в наші руки вкладає мечі сам Арес!

Атей помовчав, думаючи своє, і далі вже говорив у своїй звичній манері – повільно і тихо.

– Трібалли – войовничі і сильні, вони не підкоряються нікому, а не лише нам, – пильно глянув на Гелона з-під насуплених брів. – То як мій син думає з ними воювати?

– А що ж тут думати? – здивувався Гелон. – Треба зібрати

військо, налетіти і...

– От якраз думати й треба, – перебив його батько. – Коли б я не думав, то не був би царем Скіфії аж цілих шість десятиків літ.

– Тобі, мій великий Батьку, самі боги допомагають, – з погано прихованою заздрістю мовив син.

– Допомагають, – охоче погодився батько. – Але і я не сиджу склавши руки в очікуванні помочі богів. – Помовчав. – Та не про це хочу з тобою зараз говорити. Повернемось до трібаллів. Своєю непокірністю вони дають поганий приклад іншим племенам на заході Істру. Тож трібаллів треба негайно і належно покарати, щоб інші племена не брали з них прикладу. Але трібаллів багато, вони войовничі, легко їх не здолати, – і Гелон зрозумів, що в Атея вже є задумка, як воювати з трібаллами, він все зважив і прийняв єдино правильне рішення. – Трібаллів можна здолати лише великою кров'ю, а ось обезкровлювати своє військо я не хотів би. Військо нам ще знадобиться, ми не дома, а крім трібаллів є ще фракійці, істріани, не кажучи вже про македонців. І всі вони ладні встромити нам ножа в спину. Тож трібаллів будемо брати не силою і тим більше не великою кров'ю, а – хитрістю. Є в мене задумка, як їх круг пальця обвести. Готуй військо, я сам його поведу проти непокірних. Постривай! Від Оріка все ще не чути вістей?

– Ні, не чути, – відповів Гелон прісним голосом. – Сьогодні минає тридцять днів звідтоді, як Орік пішов із своїм

загоном вниз до гетів збирати данину.

Атей махнув рукою. Вклонившись, Гелон вийшов. Та через хвилину чи дві й повернувся. Грубе лице його було стурбованим.

– Батьку!.. Щойно в кочовище примчав гонець з лихими вістями про Оріка. Не гнівайся на мене, а вислухай невеселу мову мою.

– Говори! – тихо мовив цар, а в очах – темна ніч. – За своє життя я наслухався різних вістей. Лихих теж.

– Гети згубили Оріка.

– Тіло привезли? – після тривалої мовчанки глухо запитав цар.

– Ніхто не знає, де гети поділи мертвого Оріка.

На якусь скороминувшу мить Атею вчулася зловтіха в голосі Гелона. Він гостро глянув на старшого сина: радіє, що позбувся суперника в боротьбі за владу?

– Іди! Готуй військо до походу! – різко кинув. – Впоравшись з трібаллами, я візьмусь за гетів. За Оріка вони заплатять дорого.

Ляснув у долоні, в шатро просунулась голова Ара.

– Вождів до мене! Авхата! Паралата! Савла! Лаксакіса! Стривай! Заодно тисяцьких до мене! Сотників! Стривай! – сердито вигукнув цар, хоч голова Ара й не зникала. – Гінців до мене! Щоякнайкращих! Коней їм... Щоякнайпрудкіших! Дати гінцям зламани стріли. Хай відвезуть їм... Зараз же... Трібаллам! Гетам! І всім, всім! На знак нашого гніву! І пре-

великої біди, що їх чекає! В Гетській пустелі, в Заістрянській Фракії, в царстві одрісів! Зникай! Стривай! В першу ніч, як помре у небі місяць, всім скіфам палити багаття – в пам'ять про сина мого, про Атейченка... А тепер щезни! І всі, всі щезніть! Я хочу трохи побути сам!

Як настала ніч, по всій Заістрянській Фракії, яку захопили скіфи, на узвишсях і рівнинах спалахнуло стільки багать, скільки скіфів було в Атея. І жახнулися фракійці, гети й трибалли, і всі, хто жив там – чорна ніч зникла, в степах стало видно, як удень. І палахкотіли багаття до ранку, і всі тамтешні племена переполошено вдивлялися в пожежі, що, здавалося, і саме небо підпалили на обрїях. Казали:

– Навіть уночі не спить осине гніздо Скіфії – готується Атей до походу, нашу смерть зі своїх піхов видобуває. Прогнівили ми богів, от вони й послали на нас кару...

Горіли в степах багаття – криваво-криваво...

Афінський раб

Греки лише зрідка ставали рабами – особиста свобода громадян суворо охоронялася законом. Вважалося несправедливим «поневолювати грецькі міста й терпіти, щоб елліни ставали рабами еллінів».

Але бувало й таке. Батько міг продати в рабство дочку за погану поведінку, опинялися в рабстві і ті діти афінських злидарів, котрих після народження підкидали на міську пло-

щу в глиняних горщиках. (Цей звичай позбутися непотрібного немовляти – здебільшого дівчинки – в багатодітній бідняцькій сім'ї, котра вже не могла звести кінці з кінцями, самі ж афіняни не без чорного гумору називали «горщикуванням».) Продавали в рабство й чужоземців, котрі незаконно вписували себе в списки громадян Афін чи зважувалися брати шлюб з афінянками.

Та таке траплялося нечасто, основну ж масу рабів складалі іноземці. Рабство породжували війни – ця істина була старою ще в ті часи. Ксенофонт⁶ нагадував про «спільний для всіх людей» закон війни: «При взятті міста і тіла в місті, і все майно належить переможцям». Полонені, – а ними ставали не лише воїни, а й усі мешканці захопленого міста і в першу чергу діти та жінки, – ділилися по жеребку між полководцями. А слідом за військами, як гієни за хижакими, йшли купці. Вони й скуповували в полководців рабів, щоб потім з вигодою для себе перепродати їх на афінських базарах.

А війни у ті часи не затихали ніколи.

А втім, якщо й наставав нетривкий мир, торгівля рабами все одно не припинялася, як ніколи не припинялося полювання на людей. Численні пірати нападали і на кораблі у відкритому морі, і на поселення в прибережних краях – людей хапали, як дичину. Грецькі господарства, численні майстерні, рудники, сама держава і кожна сім'я постійно потребува-

⁶ Ксенофонт (бл. 430 р. до н. е. – 355 або 354 рр. до н. е.) – давньогрецький історик і письменник. Учень Сократа.

ли все нових і нових рабів на заміну тим, котрі помирали від виснаження, тяжкої праці чи побоїв. А здебільшого від усього разом. Без дармових робітників ніхто вже не міг обійтися – навіть бідняки багли купити хоч одного полоненого, не кажучи вже про багатих, для яких мати п'ять-шість рабів вважалося нормою. Окремі багатії купували й більше. Зрештою, це було не лише економічно вигідно, а й престижно. Розповідають, що колись в Афінах жив один старий філософ-бідняк, злидень із злиднів, котрий навіть кутком на старості не збагатився, хоч і вважався вільним громадянином. Харчувався мандрівний любомудр тим, що випрошував на вулицях чи базарі. Але всюди тягав за собою раба – такого ж, як і сам, старого злидня. І постійно скаржився на співгромадян та їхню скупість і байдужість: подають стільки, що тієї мізерії не вистачає навіть прогодувати раба... Коли ж йому зауважили: а ти, мовляв, кинь свого раба, навіщо він тобі, філософ-канюка навіть обурився: «Як можна жити без раба?» Недарма ж інший філософ, великий Арістотель, писав у своїй «Політиці»: «Природа влаштувала так, що і фізична організація вільних людей відмінна від фізичної організації рабів: в останніх тіло сильне, придатне для виконання необхідних фізичних трудів, вільні ж тримаються прямо і нездатні для виконання подібних робіт... Як би не було, очевидно, що, у всякому разі, одні люди за своєю природою вільні, інші – раби, і цим останнім бути рабами і корисно, і справедливо».

Морські шляхи Афіньської держави простягалися далеко, греки були досвідченими мореплавцями, тож рабів привозили як з ближніх, так і з далеких країв – постійно і в кількості, що зростала з року в рік. Участь у грабіжницьких морських та сухопутних походах не вважалася непорядною чи ганебною з точки зору грецької моралі. І тому грабувати на морях і на суходолі нікому й ніколи не заборонялося. Фракійці, гети, скіфи, сирійці, перси, єгиптяни і навіть негри з Африки – всі вони ставали живим товаром і безперервно доставлялися в Афіни. Першого числа кожного місяця купці виставляли на афінському базарі все нових і нових рабів – на всі смаки і ціни. А втім, для означення раба у греків було спеціальне слово середнього роду, котре перекладалося як «людинонога істота» (андраподон). А замість слова «раб» здебільшого говорили просто: «сома» – себто тіло.

Ще вчора він був скіфом – гордим, вільним – і мав швидкого і надійного коня, чия багата зброя була оздоблена золотими та срібними бляшками, фігурками крилатих грифонів. І літав він на коні з вітром навперейми, і всі степи від Танаїсу й до Борисфену і далі до Істру, і ще далі за Істром – були його степами, його будучиною... Ох, коню мій, коню, брате скіфський, де зараз твої копита ковилу січуть, які вітри ловлять твої чутливі ніздрі і куди ви поділися, степи від Танаїсу й до Істру? Ще вчора він мав трьох маленьких синів, мав табуни коней і гурти худоби, а вози були повні добра. Чи не його молода жона була вродливішою за всіх смаглявок-степови-

чок, чи не його сини сміялися дзвінкіше від усіх дітей, чи не він учора був щасливішим за всіх одноплемінників, разом узятих. Ще вчора на ньому був вогняний башлик, голуба, розшита хутром соболя куртка, малинові шаровари і жовті, як сонце, чоботи. Хіба не вчора він підперізувався широким шкіряним поясом, що сяяв од золота, і на якому висів меч у позолочених піхвах і багато оздоблений горит з луком і стрілами, а в руках – трихвоста пуга... Та що там добро!

Ще вчора він був господарем степів, кочовиком і воїном, повелителем багатьох племен, вождем був молодим і вже знаним у тих краях, царевичем був, зрештою, а сьогодні – раб. Без батьківщини, без власного імені. Ніхто. Худоба. Річ вельможного грека, з якою той вільний робити все, що йому забагнеться. Просто сома – тіло, як називають греки рабів. І коли б то ганебний полон трапився на війні чи хоча б у сутичці кривавій – не так би душу обида краяла, адже на війні все може трапитись, на те вона і війна. А то ж пов'язали сонних, наче якихось тлустих і лінивих байбаків – цього Орік не міг собі пробачити. Всі, хто населяв ті краї, мушили визнавати скіфів за своїх владик і сплачувати їм щорічну данину. Одні платили покійно, інші виявляли непокору, і тоді їх силою меча змушували коритися. Восени у всі краї царства роз'їхалися загони з возами збирати данину. На чолі одного загону поїхав за даниною й Орік. В дорозі загін розпорошився по гетських поселеннях – Орік залишився з десятком вершників. Не підозрюючи лиха, спокійно влаштувалися на ночів-

лю в степу. Юшка та баранина того вечора вдалися на славу. Розімлілі від гарячої, жирної вечері, поснули швидко. І дозорець заснув. Сидячи. Чи куняв, звівивши голову. В потилицю йому й пустили стрілу з півми ночі. Так він і залишився сидіти – голова на грудях, стріла в потилиці. А на них, сонних, гуртом навалилися, пов'язали. Проснулися збирачі данини, та пізно, як уже заломлювали їм руки за спину. Орік боровся люто, але вирватися не зміг – п'ятеро накинулися на нього... Потім їх гнали всю ніч, як баранів, під ранок на човнах переправили на острів, де мешкали тірагети – гетські родичі-рибалки. Там їх тримали три дні в глибокій вогкій ямі, що просмерділа рибою, годували теж рибою – її кидали в яму, наче собакам. Ніколи ще за свого життя не відчував Орік такої шаленої, всеспопеляючої люті, як у тій смердючій, пропахтілій рибою ямі. Якись гети спіймали його, скіфа, повелителя всіх племен, і кинули в яму... Втекти неможливо – яма глибока, а зверху невідлучно і вдень, і вночі маячила варта з собаками. Можна було спробувати викупитись. Але сказати, що він син самого Атея, Орік не міг... Не дозволяла гордість. Припинуватися перед якимись гетами? Ні, це вже було б занадто. Та й батька ганьбити не хотів. Поневолювачі ж не знали і не здогадувалися, хто він насправді і чий син, – вирушаючи в похід, Орік, як і батько його великий, завжди зодягався по-простому, підкреслюючи цим, що він перш за все воїн. Це і ввело в оману гетів. Свої Оріка не видали. А волю... Волю здобуде сам – цим і змиє з себе ганьбу полону.

На четвертий день їх витягли з ями і погнали на пристань, де стояло купецьке судно. Орік зрозумів, що гети продали його заїжджим купцям, а ті відвезли скіфів у місто Томи на західному березі Понту і там перепродали грекам – живий товар завжди був у ціні. А десь через місяць з чималою партією різномовних рабів погнали Оріка на велике судно, що мало пливати до Афін... І ось стоїть він на високім помості, званім тут «каменем продажу», в чужім, гамірнім місті, в проклятих Афінах, де лунає малознайома йому мова, стоїть голий перед чужим людом, і лише вузький шматок тканини на стегнах сяк-так прикриває його сороміцтво. Вимили добре, ще й олією оливковою змастили його молоде і сильне тіло, щоб блиск рельєфніше виділяв м'язи – налітайте, покупці! І вже меткий та хитрий купець солодко-весело вихваляє чималі достоїнства свого живого товару:

– Не сома, а – картинка! Погляньте, прошу вас, перед вами скут⁷, справжній, щонайсправжнісінький скут. Вільний син... хе-хе... вільних степів і повелитель диких коней. І сам дикий і прекрасний. Ах, ви тільки подивіться на цього скута – молодий, під тридцять йому! М'язи та сила! Здоровий, як бик! Відважний, як лев! Що таке хвороби – не відає. Такий раб сам упорається з господарством. Собі б скута лишив, так гроші... потрібні!

Ніхто в Афінах не знає, хто він насправді – скут, то й скут. Не знає й знати не буде – честі свого батька, царя Атея, Орік

⁷ Скут – грецька назва скіфа.

не зганьбити. Сам потрапив у неволю, сам і вирветься з неї. Або на волю, або на той світ, а рабом не буде. Хай вихваляє купець його силу, спритність та витривалість – вони його і виручать.

А купець тим часом, як і велить їхній звичай, дає клятву, що ніяких недоліків, незазначених в умовах продажу, потаємного ганджу чи непоміченої зовні хвороби (сухоти, камінці в нирках і сечовому міхурі, епілепсія та інших душевних недугів) у живого товару немає і не було ніколи. І купець правду каже, не в його інтересах обманювати покупця, бо коли ті недуги чи гандж виявляться згодом, покупець у суд подасть, не оббереться тоді торговець лиха. Тож і дається покупцям час на виявлення непомічених хвороб у купленого раба: для дрібних півроку і тільки для корчів – якщо такі з'являться – аж два роки. І якщо за цей час виявляться попередньо непомічені хвороби чи гандж який потаємний – купець мусить відшкодувати покупцеві завдані збитки...

Вже греки молодого скута обмацують, руки йому згинають і розгинають, підстрибувати на місці змушують – це в них називається «танцями», в рота, як коневі, заглядають та все поляскують сома, поляскують задоволено: хо-ор-роший!

Оріка купив якийсь поважний грек з кучерявою борідкою, у білому хітоні й сандалях... А втім, всі вони у білих хітонах, і всі були для Оріка на одне лице.

Купчик ляснув Оріка по спині.

– Бувай, скуте. Радій, що тебе купили для хатньої роботи,

а не на підземні рудники взяли. Це – щастя.

Орік трохи знав мову своїх поневолювачів і хотів було відповісти, що в раба не може бути щастя, як сухого дна у ріці (тоді вже вона не буде рікою, а раб із щастям не раб), але промовчав – забагато честі, щоб скіф з ним говорив!

Грек, котрий його купив, був у білому хітоні й такому ж гіматії-плащі, із золотим перснем на пальці. Він прийшов на базар не сам, а в супроводі трьох своїх рабів. Вони й накинули на голого Оріка короткий хітон (одне плече й частина грудей залишалися відкритими), зав'язали йому руки за спиною і повели. Попереду хазяїн поважно простує, палицею постукує, зі знайомими гречно вітається, потім Орік із зв'язаними руками, а позад нього раби. Довго йшли чи ні – Орік не пам'ятав. Ось і висока біла стіна, з-за якої виглядає пласький черепичний дах, будинок у два поверхи, внизу вікон немає, тільки вгорі, де друга грецька хата стоїть на першій. У білій стіні – вузькі чорні двері. Господар закалатав залізним молотком, що був підвішений там, а потім ще й нетерпляче затарабанив палицею. По той бік загавкав собака, хтось зачовгав. Вратник – старий, сивий раб, підсліпуватий і ветхий – двері відчинив, одступив у бік, пропустив у двір прибулих, зачинив двері. Посеред двору – вівтар Зевса Гераклійського, покровителя домашнього вогнища. Це і був центр дому, де снідали, обідали, гуляли й приймали гостей.

Навстріч їм вийшла господиня – молода, в'юнка станом, вродлива еллінка, одягнена по-домашньому: в шафрановім,

з каймою, хітоні, що вільно спадав, перехоплений поясом під грудьми і скріплений срібною пряжкою на правому плечі, з голими руками і непокритою головою, з гарно викладеним волоссям. Глянувши на сома, вона щось запитала мужа, той відповів.

Нового раба підвели до домашнього вогнища, господиня – від неї так запаморочливо пахло, – щось швидко говорячи, висипала, як і велить їхній звичай, на голову раба сушені фініки та фіги. Цим вона прилучала його до домашнього культу богів, просила їх, щоб нова покупка приносила вигоду. Потім господар відвів Оріка в кімнату для рабів-чоловіків, там його коротко постригли (коротка стрижка відрізняє рабів від вільнонароджених, котрі носили довге волосся), дав йому куций плащ, шапочку із собачої шкіри (кене) і дві баранячі шкіри, зшиті разом – для спання і для вкривання. Насамкінець дали ячний коржик, жменьку часнику і фіг. Господар, тикаючи раба в груди білим пещеним пальцем із золотим перснем, сказав, звертаючись до своєї покупки:

– Ти єсть скут... Тебе віднині будемо звати Скутом. Я заплатив за тебе великі гроші, тож мусиш трудитися чесно, добросовісно і... багато-багато трудитися. Все життя трудитися. Тобі ясно, Скут, що говорить твій повелитель?

Орік все зрозумів – що ж тут неясного? – але не озвався, а, зіціпивши зуби, відвернувся.

У білому світі поменшало на одного вільного і побільшало на одного раба.

А мужу твоєму вже насипали у степу високу могилу

Скіф може загинути в чужих краях (часто й гине там, бо півжиття його в походах минає), і в чужу землю тіло його може лягти – тілові все одно, де зотлівати, а ось душа ніколи з чужим краєм не змириється. Здолає будь-які відстані, прилетить у рідний край і никатиме там, як неприкаяна, шукаючи собі пристанища. Шукатиме і не знаходитиме, і ночами жалісливим птахом квилитиме побіля людей, прохаючи в них притулку, засмучуючи їх і лякаючи.

Як злим був її господар за життя – шкодитиме живим, як добрим був... Ні, душа доброго чоловіка не повинна поневірятися без притулку, живі мусять їй збудувати вічну оселю, де б вона поселилася назавжди. А втім, і душі недоброго чоловіка теж треба спорудити вічну оселю, – щоб не мстила живим.

Вийде, бувало, вранці кочовик із шатра, зітхне:

– Всю ніч кричав і кричав якийсь птах... Не інакше, як чиясь неприкаяна душа в степу блукає, притулку собі шукає. Треба для неї насипати могилу, добрий був чоловік за життя чи ні, а душі його варто допомогти. Та й нам буде спокійніше...

Тож і звичай був у скіфів: якщо хто з них (особливо коли знатний, славетний воїн, вождь чи старійшина) не повертав-

ся з походу, і тіло його залишалося в чужій землі, то в рідних степах готували для його душі вічну оселю – насипали символічну могилу.

І для душі Оріка теж було вибране місце на узвишші.

І зібралися воїни скіфського царства Атея на чолі з своїми вождами, старійшинами і знатними людьми.

І чекали вони царя.

Атей примчав у супроводі охоронців, чорна голова його непокрита, лице теж чорне, змарніле, але суворе і непроникливе. Був цар, як завжди, в простому вбранні скіфського воїна, збруя його коня і зброя були покриті всього лише сріблом. Владика повільно зсунувся з коня. Ні за жодним із своїх синів так Атей не жалкував, як за найменшим своїм, за Оріком, за Атейченком своїм. Та що тепер... Боги розпорядилися по-своєму і забрали його сина в небесну Скіфію. Трапилось це восени, а зараз уже весна, а про Оріка так більше ніхто й не чув. І тіла його ніде не знайдено. Щоправда, спершу була сподіванка, що Орік потрапив у полон до ко-трогось із тамтешніх племен. Тож Атей всюди розіслав своїх людей з повелінням не торгуючись викупити сина, якщо він у неволі. Як завжди, коли скіфи починали переговори про викуп знатного з полону, словом, що виручало, було «зірін» – золото. Та цього разу і зірін не допоміг. Ні з чим повернулися царські посланці – ніхто й ніде в пониззі Істру не тримав у себе царського сина. Бранці були, серед них і скіфи траплялися, але все то прості скіфи, а щоб царський син...

Ні, тамтешні племена про такого і не чули...

Ось тоді Атей, згнітивши серце, переконався, що сина на цьому світі немає, коли навіть золото не змогло відшукати його слід. Десь у якійсь із сутичок поліг Атейченко зі своїм загоном, а хижі звірі, певно, й тіла їхні порозтягували... Недарма ж бо сказано: степи хоч і рівні, а людина у них зникає, як на дні морському...

І лунає в степу врочисто-скорботне:

– Тут на віки вічні буде оселя для душі мужнього і знатного скіфа на ймення Орік, котрий поліг у чужім краї.

У колі, викладеному білим камінням, поставлено горщик, на великім дерев'янім тарелі покладено тушу барана, а поруч – ніж, глиняний кухлик і амфора з вином.

І всі взялися за руки і утворили велике коло, в центрі якого було вибране місце для вічної домівки. Тримаючись за руки, вигукували:

– Кличемо тебе і запрошуємо, душо Оріка!

І затихли, сторожко прислухаючись. Раптом у степу завили птах.

– Чує, чує нас душа Оріка, – загомоніли. – Вона поруч, вона повернулася в рідні краї.

І тоді наперед ступив старий скіф, здійняв руки до неба.

– Йди до нас, душе Оріка, – вигукнув він у небо. – Йди, не блукай у степах, ми спорудимо тобі вічну оселю. Поселяйся у ній і заспокойся – ми любимо тебе і пам'ятаємо.

– Любимо, любимо, – загуло в степу. – Тільки гніву і зла

на нас не май, а краще біля нас на вічний спокій лягай!

І чекали знаку, що душі загиблого сподобалось вибране місце, і вона згодна тут поселитися назавжди. Та ось з'явився у небі орел, а степом летіла легка його тінь.

— Душа Оріка летить, сподобалось їй місце, тут вона поселиться на вічний спочинок!

І тоді принесли залізний меч.

Цар взяв його на витягнуті руки, зробив кілька кроків, зупинився, вклонився до землі і, випроставшись, сказав:

— Земле, не меч ховаю, а сина свого, воїна скіфського славного. Поліг він у чужім краї, тож прийми, земле, меч його і дух його. І хай віднині могила з мечем буде зватися могилою Оріка.

Нахилившись, поклав меч.

Атею піднесли башлик, наповнений землею, він висипав його на меч, ще раз повторивши, що ховає тут сина свого. Потім підійшов Гелон і теж висипав башлик землі, за ним потяглися найзнатніші вожді Авхат, Паралат, Лаксакіс та Савл, а вже тоді решта вождів та старійшин, знатні мужі, воїни. І лише потім настала черга війська, спершу кінних, а тоді піших. Цілий день ішли і йшли воїни, висипали з башликів землю, і могила росла на очах. Десь під вечір, коли останні воїни висипали землю з похідних своїх башликів, могила Оріка вже високо здіймалася у степу.

Її обіклали зарані приготівленим дерном, і вона зазеленіла, як наче й була там споконвіку.

І підійшов тоді до царя старший його син Гелон.

– Батьку мій, царю наш преславний, дозволь слово мовити.

– Говори, – кивнув Атей.

– Разом з тобою сумую за братом моїм і сином твоїм молодшим. І клянусь зробити все, щоб зберегти світлу пам'ять про нього. І ще клянусь взяти під свій захист сім'ю Оріка. За скіфськими законами жона молодшого брата, якщо боги забирають його до себе, переходить у шатро старшого брата. Під його руку і його захист. Віднині мій обов'язок – піклуватися про сімейство загиблого брата, як про своє власне.

– Що ж, за законом предків забирай жону Оріка в своє шатро, і синів її бери, і все добро покійного брата бери, всі табуни його, гурти худоби й отари овець. Як виростуть сини Оріка, то повернеш їм батькове добро.

Того, що мало статися, Донія вже чекала давно, звідтоді, як у сутичці з гетами наклав головою її Орік. Пішов він воєни за даниною і не повернувся, хоч у степ вже весна прийшла. І всі ці довгі дні і ночі вона з тривогою чекала перемін у своїй долі – на краще чи на гірше, про це знають самі лише боги, але чекала. З постійним страхом – за себе і за трьох своїх малолітніх синів. А втім, чого боятися? Адже споконвіку так заведено – молодша жона загиблого (чи померлого) йде з мужем на той світ, а старша переходить у шатро його брата чи й родича, якщо брата немає. Так було

і так буде, не йти ж удові в чужу сім'ю. А брат загиблого мужа – це таки брат, близька людина, і він захистить удову та її дітей. Гелон – старший син Атея, його спадкоємець. Як помре Атей, Гелон царем стане. І вона тоді буде не чиею-небудь жоною, а жоною царя. Правда, старша – Паскія – зла і недобра. Кажуть, знущається з молодших дружин свого мужа, має їх заледве чи не за рабинь. І нічого не вдієш, старша жона у скіфській сім'ї – повновладна господарка і цариця. Вона найближча до мужа, веде господарство і як вона скаже, так і буде. Лихо чекає ту молоду жону, котра посміє її послухатись. Ні муж не захистить її, ні цар, ні бог... Та й Гелона Донія боялась. Неласкавий старший син царя, завжди понурий, грізний на вигляд і свавільний. Гляне – як акінаком полосоне. Скіфи його остерігаються і покірно виявляють йому своє шанування – ось-ось він може стати їхнім царем... Заздрив Гелон меншому братові: що скіфи його люблять, що батько його любить, що вдатний він і тямковитий. Везучим був Орік, удачливим, а в останньому поході не поталанило. Жаль мужа, добре жилося з ним Донії, не кривдив її ніколи, був з нею завжди лагідний, молодшими жінками не спішив обзаводитись, синів беріг. І було за його спиною затишно і безпечно. Думала, що так і триватиме завжди. А боги, бач, по-іншому розсудили, забрали мужа до себе, хоч йому тільки-но виповнилося тридцять...

Донія була скіф'янкою з діда-прадіда. Тільки не з роду козовиків, а з мирного племені скіфів-хліборобів, котрі ніколи

не воювали, як кочовики, владика їхні і всіх племен Скіфії, не кривдили сусідів, а з літа в літо вирощували хліб. Правда, лук і стріли землероби теж мали, але то – для захисту. Недарма ж кожну хлібину як випікали, то оздоблювали насічками, прикрашали її малюнками, як найдорогоцінніший витвір рук людських, але в центрі хлібини незмінно зображували лук і стріли – захисників свого поля. А поклонялися богу-сонцю, тож вітаючись, незмінно казали: «Слава Гойтосіру!»

– Бо Гойтосір нам дає все, що треба людині у цьому світі: і хліб, і білий світ, і саме життя на чорній землі, – казав бувало батько, чиї порепані шкарубкі долоні завжди пахли або свіжою землею, або хлібом. – Гойтосір та Велика богиня-мати є найзначнішими нашими богами, їм поклоняйтесь, діти мої, сонечку нашому рідному та дощику небесному, що йде на ниви родити.

Як то сталося, що деякі роди кочовиків осіли на землі й поробилися землеробами, а не залишилися скотарями, як прадіди їхні, Донії розказував ще дідусь – хай тихо та лагідно живеться йому в світі предків! Спершу скіфи не вміли оброблювати землю й засівати її зерном. Звідколи вони з'явилися в краях між Танаїсом та Істром, їхня худоба та коні паслися на степових пасовищах. Пастухи-скотарі лише перегаляли гурти й табуни з місця на місце. А коли зими приходили люті, частина скіфів, рятуючись від холодів, відкочовувала на південь, на зимові пасовиська, а частина спускалася

в річкові долини, де були тимчасові поселення із загонами для худоби. Там ще за літа припасали сіно та гілки з листям. Зимівники належали родам. А по весні, коли худобу й коней відганяли в широкі степи, неодмінно хто-небудь залишався на місці – орали нивки і засівали зерном. А навчили їх цьому люди, котрі ще раніше скіфів поселилися в тих краях і вже навіть почали із скіфами родичатися. Так і виникли перші поселення, так вчорашні збіднілі пастухи, ті, хто втратив худобу, ставали землеробами – годувало їх уже не скотарство, а земля.

Зерно ховало в собі таємницю, адже воно було початком нового життя. Скільки себе пам'ятає Донія, батьки молилися, окрім Гойтосіра, ще й Великій богині неба й дощу. У неї не було імені, всі її так і звали – Велика богиня, або – Велика мати наша. Вона була і матір'ю, і прародителькою світу, володаркою родючості, повелителькою неба й дощових хмар і всього, що живе на землі. Вона й приносила хліборобам небесну вологу.

Ще дідусь покійний навчав Донію: світ ділиться на небо і землю. А небо в свою чергу ділиться на верхнє, із запасами вологи, і нижнє, по якому ходить сонце і через яке йде дощ. Благодійний дощ посилає хліборобам Велика богиня, котра живе на верхньому небі... Яюсь батько виорав у полі глиняну фігурку жінки. Здіймаючи вгору руки, вона тримала чашу. А в чаші два гостроверхих горбики з сосками. Дідусь обережно, з якоюсь святістю взяв у свої шкарубкі руки гли-

няну фігурку, і очі в нього просвітліли, стали ще лагіднішими. І сказав дідусь: жіночі груди в чаші – то є груди Великої богині неба й дощу. Так їх зображували ті давні люди, котрі ще до скіфів жили в цих краях. Груді Великої богині обвивали змії – носії добра, охоронці всього суцього, священні вужі – покровителі хат, городів та полів. А на чаші було зображено коло з променями – знак бога-сонця Гойтосіра. Помираючи, дідусь прохав сімейство берегти знахідку. І звідтоді, де б не була Донія, а тільки-но піде дощ, так і бачить вона перед собою чашу в руках жінки, а в чаші жіночі груди, які обвивають священні змії.

Восени після жнив та взимку жили в городищі, що було обнесене валом з дерев'яним тином. А по весні, як сховався сніг і просихала земля, перебиралися в літні поселення, поближче до нивок, і жили там у хатках з жердин, що були обмазані глиною, чи й просто в куренях. Нивки родили не постійно, швидко виснажувались і давали все менше хліба. І тоді їх доводилось кидати й переходити на нові землі; старі, відпочиваючи, заростали кущами, а часом і лісом. А коли поверталися до них, корчували чагарі, розорювали нивки дерев'яним плугом із розсохи – стовбура дерева з товстим суком. Батько тримав плуга, старші сини поганяли волів, а Донія з матір'ю йшли за плугом і мотиками розбивали груддя.

А перед тим щовесни відбувалося свято на честь священних дарів: плуга, ярма, сокири і чаші, котрі колись впали з

неба. Жив тоді у степах перший скіф на ймення Таргітай. І було у нього три сини: Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай. За них і впали з неба золоті речі – плуг, ярмо, сокира та чаша. Та тільки до них наблизилися перші два брати, як небесні дари спалахнули сліпучим вогнем, і лише меншому Колак-саю вдалося їх узяти. Це було знаменням, що до нього переходить найвища влада над усіма скіфами. Він і став першим царем. Звідтоді священні золоті дари неба з покоління в покоління свято оберігають. Без них і життя свого скіфи не уявляють, бо плугом орють, в ярма запрягають волів, сокирами вирубують чагарі, а з чаші п'ють. От щовесни і влаштовували скіфи свято на честь небесних дарунків. Донія завжди з нетерпінням чекала цієї події, бо з настанням весни все на землі буяло і квітло, у небі летіли птахи, лунко іржали в степах коні, раділи люди, що пережили голодну зиму і попереду їх чекає урожай, а отже й сподіванка на кращу долю. А ще на святі небесних дарів відбувався шлюб бога Папая з богинею землі Апі. І після того шлюбу богиня-мати Апі вагітніла і родила зелом і всякою пашницею. Відсвяткувавши весілля Папая і Апі, всі йшли до жертовника – великої миски, викладеної з каменю й обмазаної глиною. У ній розпалювали вогнище і приносили матері-богині Апі подячні жертви: колоски пшениці, коржики з глини, вимазані в борошні, у них втикали зерна хліба та бобів. Ліпили з глини домашніх тварин і клали їх у вогонь – це збільшувало родючість землі. Молилися щиро, в самозабутті:

– Приношу тобі, Велика богине, мати всього сущого на землі, володарко неба й дощових хмар, жертву, яку виділяли ще наші предки. Не позбавляй нас і наші сімейства свого захисту, дай нам здоров'я і довголіття, забери від нас різні болячки, сьогоднішні і майбутні, забери од нас злих духів і недобрі очі.

І щоразу на святі золотих дарів, після шлюбу Папая з Апі, заходжувалися коло переділу землі. Тоді ж вибирали Владика На Одне Літо. Ним міг стати кожний вільний скіф, якщо він погоджувався добровільно і без примусу. Після поділу землі владичі давали плуг, ярмо, сокиру та чашу, і той залишався з ними на всю ніч у полі. Лягав на землю і засинав. Вважалося, що так відбувалася шлюбна ніч владики із землею, бо лише тоді земля ставала родючою. А сам владика отримував (після вождів та старійшин) найбільше землі, його шанували в те літо дужче, аніж вождів та старійшин, бо віднині він вважався хранителем священних дарів. І якщо вибраний на святі засне, то не проживе більше року. Він і справді завжди засинав на святі (такий був звичай) і тому жив лише одне літо. І протягом того літа йому годили, давали все, що він попросить, а після жнив, коли на землі все вмирало, мусив померти і владика, як відмирають плоди. Йому підносили чашу із зіллям, він випивав його, лягав спати і більше не прокидався у цьому світі. А по весні вибирали нового владика, і так щороку і щороку, відколи світ стоїть.

Найбільше любила Донія літо-літечко красне, як дозріва-

ла пшениченька на батьковій нивці і шелестіла золотими, вусатими колосками, повними тугих зерен. Всім сімейством виходили тоді в поле з серпами. Жнучи хліб під голубим і лагідним небом, любили співати пісень. І Донія любила співати, тож її звали в сім'ї пташкою. Метка, швидка, з живими блискучими оченятами, завжди з білозубою посмішкою на рожевих устах – вона подобалась хлопцям, і сватались до неї часто, та батько всім відмовляв. Наче для когось беріг. І дочекався. Царського сина. Того літа врожай на новій ниві був щедрим, батько, коли хліб зсипали в зернові ями, і радів, і зітхав. Радів, бо хлібець добрий, як же такому хлібові не радіти – чисте золото! А зітхав, бо приїдуть саї – царські скіфи – і заберуть собі половину врожаю. Заберуть і слова у відповідь мовити не дадуть.

Того літа за даниною в їхнє поселення приїхав молодший син царя Орік. Як побачив він Донію у вінку, так і заусміхалися його чорні очі.

– А ходи-но сюди, пташко! Ти з чийого це гнізда випала?

Злякавшись, Донія кинулась тікати, блискаючи засмаглими тугими литками й лопочучи простесеньким, вигорілим на сонці платтячком, та царевич її наздогнав, за руку схопив.

– Чия будеш, прудконога?

– А про те знають мій батько та моя мати, – осмілівши, Донія навіть зважилась глянути в його чорні блискучі очі, повні смішинок-веселинок, і ті очі видались їй добрими.

– І я хочу знати! Бо ти мені до вподоби.

Донія зашарілась – і це говорить їй, дочці простого хлібороба, сай? Та ще й царевич? Відповіла батьковими словами:

– Але ж ми прості, ми люди Таргітая.

– А ми – Геракла! – вигукнув він наче погордливо. – Але скажи мені – яким ти богам молишся?

Загороджуючи їй дорогу, царевич грався трихвостою пугою, поляскував нею себе по халявах червоних сап'янців. Він був молодий, майже юний, борідка ріденька, стрункий, тонкий і високий.

– Гойтосіру... – прошепотіла Донія. – Та ще добрій матері, котра посилає нашим нивкам дощі.

– А я – Аресу! Скіф без Ареса не скіф!

– І без Гойтосіра скіф жити не може.

– Твоя правда, – погодився царевич. – В пільмі жити неможливо. Віднині я дякуватиму Гойтосіру – це він тебе подарував мені.

Ось так вона, дочка простого хлібороба, котрий належав до людей Таргітая, в шістнадцяту свою весну негадано стала жоною скіфського царевича із роду саїв. За шість років, що прожила в його шатрі, народила йому трьох синів. А на сьоме літо цар Атей пішов у похід за Істр і далі. І загубився слід її Оріка у тих краях. Як ішов до гетів за даниною, Донії казав: чекай, я хутко з добром повернуся... Не повернувся. Ні він, ні його загін. Недарма ж скіфи кажуть: ходить вовк до отари, бере овець, але й вовка, буває, що беруть...

І збагнула Донія: одне життя її закінчилося, а друге має

ось-ось розпочатися. З острахом чекала приходу Гелона. Навіть уві сні її жахав старший син царя і спадкоємець його царської гривни. І ось – дочекалася. Прийшов Гелон. Рвучко відкинув полог шатра, зігнувшись, зайшов і випростався – високий, чорний, гостроносий, чужий їй і страшний. В напівтемрямі шатра видно було, як блищать його великі очі. Рабиню, котра була в шатрі, він помахом руки вигнав геть. І коли вони залишилися удвох, він, поклавши собі руки на багато оздоблений золотими бляшками пояс, сказав:

– За законами наших предків віднині твій муж – я! – Стояв, розставивши ноги, і злегка похитувався. – Ти, пташко, перейдеш жити в моє шатро як наймолодша моя жона. А твої діти виростуть у моєму стійбищі з моїми дітьми.

– Спасибі тобі, знатний царський сину, за ласку і турботу, які ти обіцяєш виявити до мене і моїх дітей, – вклонилась Донія, все ще боячись глянути йому в очі. – Але тіла мого мужа не знайдено, мертвим його ніхто не бачив, то як я стану твоєю жоною, славний сину нашого царя? А що коли Орік живий?

– Твоєму мужу вже насипали у степу високу могилу, – засміявся він.

– Не мужу моєму, а мечу та душі його, – заперечила Донія. Відповідь не сподобалась Гелону.

– Коли б муж твій був живим, то вже б давно повернувся, – сказав він недобре. – Не повертаються лише мертві. А що тіла його не знайшли, то радій, дурна жінко. Бо коли б твого

мужа ховали, то на тризні його тебе б зарізали, як вівцю, і кинули б до нього у яму.

Гмикнувши, Гелон заходився розстібувати пояс. Донія здригнулась, почувши, як він кинув пояс. Завмерла, боячись звести очі, Гелон зняв куртку і ліг на її подушки як господар. Потягнувся до хрускоту в суглобах, повернувшись до неї велику чорну голову, очі його заблищали, і він не заговорив, а замуркотів:

– А ти чого, пташко, стоїш, руки опустивши? Лети до свого нового чоловіка, годі тобі без мужа – ні ласки, ні захисту. Муж твій у світі предків, і ти йому вже ні до чого. Та й тобі потрібний не мертвий, а живий чоловік.

Донія зважилась:

– А ти не скривдиш мене?

– Як слухатимешся, то ні, – він засміявся. – Жона тільки тоді хороша, коли покїрна. Затям це і більше таких дурних запитань не задавай, бо можу і язичка тобі вкоротити. Питатиму завжди я, а ти тільки відповідатимеш. Немає у тебе вибору, пташко. Добрий чи ні, а віднині я твій муж.

Донія подумала, що так воно і є – вибору в неї немає. І не було ніколи. Як доля поверне, так і буде. А подумавши, покїрно пішла до Гелона, опустила перед ним на коліна і заходилася стягувати з нього сап'янці, виявляючи цим свою покїрливість. І тільки вона роззула його, як він притягнув її до себе і почав зривати з неї одяг. І вона покїрно віддалась йому, не відчуваючи ні потягу, ні радощів, віддалась, як від-

дається рабиня своєму владичі. Що поробиш, мужа немає, а жити якось треба.

Вільні і раби

Минув місяць, вже й другий збіг, вже цілих сімдесят днів сходило й заходило в Афінах чуже, грецьке сонце, а Орік все ще був афінським рабом. Він так і думав у розпачі: минають дні, минають ночі, а я все ще раб... раб... раб... Мерзенний сома, нікчемний андраподон, людинонога істота багатого афінського громадянина. Річ, котра, на відміну від інших речей господаря, може рухатись сама, виконувати потрібну роботу і членороздільно говорити. І хоч спати лягав на смердючій шкурі (погано вичиненій, і від того у ній заводилась черва), з думкою про волю і прокидався вранці, та воля від того не наблизилась до нього ані на гороб'ячий скік. Разом з волею син скіфського царя втратив і своє ім'я, ставши віднині просто Скутом. А втім, це ще не біда, скіфом Орік народився, скіфом і помре. Гірше, що з людини зробився худобою. І особливо нестерпно тяжко було на душі від однієї лише думки: він зганьбив славетне ім'я і честь свого батька. Був певний, що коли б про це дізнався батько, то в гніві великому відрікся б від власного сина, котрий навіть загинути в бою не зміг, а потрапив у полон, як якийсь там безрідний пастух, котрому все одно, чиї коні пасти і кому служити. Та ходити в прислужниках багатого афінського громадянина Орік – ді-

ватися нікуди – був змушений. Утішав себе, що це – до пори, до слухного часу. А втім, спершу треба приспати пильність поневолювачів, вдавати, що новий раб Скут, збагнувши безвихідь, – та й куди втечеш з Афін? – змирився зі своїм становищем, скорився долі. Ось тільки не міг звикнути до коротенького грецького хітона, соромився своїх голих рук і ніг, хоч всі так в Афінах ходили, і господар його теж поблизкував голими руками й ногами, а він не міг – це ображало його скіфську гордість. А втім, як би ти не зодягався, а одяг, бодай і найкращий, все одно не возвеличує – рабство є рабство. Не міг звикнути і до власної, коротко поголеної голови, до образливої шапочки кене з собачої шкіри, до босих ніг – для скіфа це чи не найбільша ганьба. І часто ночами снилося йому, що він зодягає свою малинову, розшиту соболям куртку, натягує червоні шаровари або й шкіряні штани, взуває жовті чоботи, підперізується широким поясом з бичачої шкіри, а на голову, на довге волосся, як і личить чоловіку, надіває похідний башлик... Прокинувшись, під враженням сну обмацував себе, а переконавшись, що голова його поголена й від того бридка на дотик, а руки-ноги непристойно голі, що на ньому коротенький брудний хітон, ніби блаженське платтячко в якоїсь бідної дівчинки... І ще тяжче було натягувати на голову рабську шапочку з собачої шкіри. Від безсилля гатив кулаками по смердючій баранячій шкірі, на якій і минали його невідільницькі дні. Приступи відчаю здавлював у собі і схоплювався на ноги, не чекаючи, доки його підні-

муть лайкою чи палицею...

Охаючи, кречучи і стогнучи, а часом і плачучи, ворушилися раби на баранячих шкурах і над силу вставали. На сніданок отримували по жменьці солоних маслин. Іноді трохи вареної полби, а частіше просто по кухлику води. Починався новий невільницький день. Кожний раб у багатому домі афінського громадянина, до якого потрапив Орік, мав чітко визначену для нього роботу і певні обов'язки, котрі не смів порушувати під загрозою тяжкої кари. Нового раба Ску-та поставлено працювати гідрофором, тобто водносом. Та крім щоденного забезпечення хазяйського дому водою (до ріки і назад з важкою мокрою амфорою на плечі Оріка супроводжував наглядач, теж з рабів, але з тих, котрим довіряв господар і котрий, зістарівшись, вже не мріяв про втечу, а служив вірою і правдою), новий раб виконував і безліч інших робіт у будинку – сидіти чи бодай присісти не було коли. А тільки-но впорувався з однією роботою, як йому давали іншу, гнали до третьої, нагадували про четверту, а коли б раптом і її не виявилось, то для раба просто б щось придумали. Аби лишень андраподон не сидів склавши руки і не мав часу для думок... Так і крутився-вертівся Орік від першої ранкової зорі на ледь просвітленому небі й до пізнього вечора чи іноді й до півночі, якщо в господарів веселилися гості. Як не було тяжко й бридко на душі, а потроху вже звикав до свого нового становища – людина не звір, до всього пристосовується. Був він молодим, сильним і витривалим, а тому,

хоч як його не завантажували роботою, а на ногах тримався стійко, і ніхто не чув, щоб Скут на що скаржився, зітхав чи й просто жалівся. Хоч так Орік оберігав свою гордість. Непомітно, але пильно і не без цікавості придивлявся до чужого йому життя в хазяйському домі, до його порядків і звичаїв – знадобиться.

Рабів, як для однієї сім'ї, в Орікового пана було чимало, двадцять п'ять. І всі вони походили з різних племен і народів. Про це свідчили їхні клички: Фракієць, Гет, Сирієць, Перс, Єгиптянин... Інших звали ще простіше: Високий, Малий, Рудий, Чорний, Булькатий, Губатий, ще інших за професіями – Кухар, Голяр тощо. Були вони різномовними (якраз таких і купували господарі, щоб сома не змогли змовитись на щось лихе), а тому між собою ніколи не говорили, а грецьку знали погано. Точніше, розуміли, що їм наказували, як розуміє собака свого господаря.

Хазяйськими харчами відала (під наглядом господині) стара ключниця, теж з рабинь, але віддана господарям, з котрими прожила все своє життя – її чесність була вище підозри. Ключниця щовечора і щоранку доповідала господині про життя в домі, радила, що з їжі треба підкупити, отримувала настанови. Була вона недобра, сварлива, господарям вірна, як рідним батькам, а рабів лупцювала без угаву, обзиваючи їх тварюками, безмозглою худобою, дармоїдами, ледарями, забуваючи, що й вона сама, як і всі раби в домі, підневільна сома, андраподон, людинонога істота. Цього Орік

збагнути не міг, але відчував, що люди можуть бути й такими – самі терплячи приниження, принижували ще й інших, принижених. Видно, така вже людська порода.

Ключниці підлягали кухар зі своїми помічниками та молоді рабині, котрі ткали, вишивали, пряли і прислужували господині в гінекеї – жіночій половині будинку. З усіх рабів дещо незалежними трималися лише двоє: годувальниця молодшого хазяйського сина, котра мала свої привілеї, і навіть стара ключниця, третя особа в домі після господаря й господарки, не зважувалась на неї покрикувати, та педагог – вихователь старшого сина. То був старий освічений раб, завжди чомусь сердитий, злий і дратівливий. Коли він, припадаючи на ногу, з'являвся серед рабів, всі опускали очі, щоб не потрапити під його недобрый погляд. А втім, серед рабів він з'являвся, на щастя, рідко, бо вдень і вночі невідлучно знаходився біля свого вихованця, навчаючи його уму-розуму та зразкової поведінки – педагогом, як казали, він був непоганим, і хазяї ним дорожили.

Як не траплялося поруч ключниці, незалежним вдавав себе хазяйський виночерпій, в чиєму віданні був погріб з винами. У ньому й минали його дні – не без хмелю, звісно, при вині чоловік! Час од часу він приносив у дім амфору з вином і в спеціальній посудині – кратері – змішував вино з водою – чисте вино споживали тільки варвари. Раб-виночерпій і подавав вино до столу. Він завжди був під хмелем, але так, щоб господарям це не впадало в око. Тож раби запобігали перед

ним – шануватимеш виночерпія, дивись, як трапиться нагода, він і тобі тихцем наллє кухлик, а то – свято для раба.

У дворі бігала дітлашня, народжена рабіннями – напівгола, брудна, але, як і всі діти, галаслива та непосидюча. Якщо молода рабиня впадала господарю в око, ключниця (а в неї був на те великий нюх) влаштовувала так, щоб господар непомітно для господині міг переспати з рабинею. А втім, господиня або знала про те, або здогадувалась – чоловік її був нестійким до жіночого племені, але уваги на ті грішки не звертала. Рабиня (як і раб) – річ, а ревнувати свого мужа до якоїсь там речі?.. Пхе, це не лише смішно, а й недостойно вільної жінки. От коли б чоловік зраджував її з вільнонародженими, тоді б господиня здійснювала гвалт. Тож ключниця, щоб утримувати прихильність свого пана, постійно водила до нього рабінь, і в дворі час од часу з'являлися нічії діти. Іноді, як вони спиналися на ноги, їх кликали погратися з хазяйськими дітьми, якщо тим набридали іграшки й вони надто вередували, потребуючи нових розваг, іноді ж – особливо гарненьких хлопчиків – стригли, намащували пахучими мастилами, зодягали в чистенькі хітончики, і вони подавали хазяйським гостям вина на банкетах чи, зустрічаючи їх, мили їм ноги... Виростали діти рабінь без догляду, як щенята. А втім, жити їм чи не жити – це залежало від панської волі. Якщо господар (і одночасно батько новонародженої дитини від рабині) вважав, що йому вигідніше купити дорослого раба, аніж чекати, доки той виросте з немовляти, і витратити на це

час та харчі, то новонароджених просто топили, як топлять нікому не потрібних щенят. І ніхто – ні люди, ні закон, ні боги – не вважали це якимось злочином чи бодай аморальністю. Та й господар, на випадок чого, міг відмовитись від свого батьківства, заявивши, що з розпусною рабинею переспав такий же розпусний раб. Хоча насправді раби-чоловіки не мали аніякого доступу до рабинь – за цим суворо слідкували, і коли б щось подібне трапилось, то винуватця негайно б віддали на державні рудники, звідки вороття не було.

Минали дні за днями, гідрофор Скут своєчасно забезпечував панський дім водою і виконував безліч інших робіт. Іноді господар, вирушаючи кудись у справах, брав з собою і Скута. Частіше разом з рабами-агоростами (базарними) Скут супроводжував свого пана на базар і ніс корзину з покупками. Це вже було не так принизливо, як вертітися під наглядом старої ключниці, і Орік, опинившись за воротами набридлого йому будинку, міг хоч трохи вільніше зітхнути. Йшов він завжди позаду свого пана, але йшов з високо піднятою головою і нікому не уступав дороги на запруджених людом афінських вулицях. Часом відтіснявав зустрічних з дороги, штовхав їх плечем чи наступав роззявам на ноги. На нього сипались погрози й прокльони – паршивий сома! – але він на те не звертав уваги, маючи утіху, що хоч на вулиці не гнеться перед греками, хоч так мстив своїм поневолювачам.

– Раб, а голову дере, як вільнонароджений, – чув він іноді позад себе обурливі вигуки. – Андраподони геть розпереза-

лися! А чому? Бо наші добрі закони надто з ними панькаються...

В Афінах, на відміну від інших грецьких міст, як згодом дізнався Орік, все можна було робити з сома, не можна тільки його вбити – міський закон не дозволяв. І не тому, що він був гуманним чи стояв на сторожі тих людей, котрих же й поробив рабами, а тому, що вбивство чи каліцтво рабів завдавало міській скарбниці збитків. Адже вона мала чималий зиск від торгівлі рабами, і якщо андраподон не підкорявся своєму панові і той не міг з ним впоратися, то влада купувала в нього такого раба і відправляла на свої рудники.

Але закон був про людське око, рабів часто-густо не просто били й калічили, а – вбивали. Щоправда, вбивство мусило носити ненавмисний характер, і тоді, за афінськими законами, убивцю треба просто вигнати з міста. І у вигнанні він мав бути доти, доки члени сім'ї чи родичі жертви не прощали убивцю. Та в рабів, як відомо, ані сімей, ані родичів, тож і звертатися до закону про вигнання убивці з міста не було кому. А в такому разі убивця – щоб не порушувати закон – мусив отримати всього лише релігійне очищення. А це – простіше простого. Винуватець приносив у храм щойно народжене поросля. Жриця заколювала тваринку так, щоб її кров ніби ненароком потрапила на руки убивці раба. І цього було досить, бо вважалося, що то пролилася кров не поросляти, а самого вбивці, і, отже, смерть, яку він заподіяв рабу, відомщена.

Отож убивця, помивши руки, йшов з храму очищенням і задоволенням, а жриця забирала собі поросля і теж zostавалася задоволеною.

Інших кар за вбивство раба не було та й не могло бути. В сусідніх містах-полісах дозволялося з власним рабом чинити що завгодно – закон і влада у це не втручалися.

Перші кроки волі

Господарі і раби вставали рано – до схід сонця. А здебільшого ще затемна. Такий був звичай у греків. «Хто рано встає, той більше живе», – запевняли їхні мудреці. Ранок – найзручніший час ходити в гості, бо той, хто проспить світанок, ризикує нікого із знайомих не застати вдома. Для Оріка це не було чимось незвичним, на волі він теж вставав рано і схід сонця неодмінно зустрічав або на ногах, або на коні, тож і в неволі піднімався ще затемна, не чекаючи, доки наглядач візьметься за палицю.

Вставши в один і той же час, господарі і раби вбиралися в один і той же одяг – хітон. Власне, хітон – це всього лише шматок тканини з отворами для рук, верхні кінці якого скріплювалися на плечі пряжкою. Тільки заможні греки носили хітони довгі, до колін, і підперізувалися поясом, а хітони для рабів, слуг, ремісників та воїнів були короткі і мали тільки один отвір, для лівої руки, а праве плече було оголене – для роботи.

Потім умивалися і снідали. Перший сніданок у господарів – здебільшого кілька шматочків хліба, намочених у вині. Це все, що вони їли рано-вранці. Рабам давали по черствому ячному коржику і кухлику води.

Якщо вбрання рабів хітоном починалося, хітоном і за-вершувалося (не рахуючи шапочки з собачої шкіри, кене), то вільні громадяни поверх хітона накидали гіматій – білий плащ. Один кінець гіматія скріплювався на грудях, потім тканина перекидалася за ліве плече, проходила під правою рукою і знову закидалася на ліве плече так, щоб другий її кінець спадав на спину. Пристойний гіматій мусив спускати-ся нижче колін, але не діставати до кісточок. Був іще один плащ, короткий, він називався хламидою, і його носили на війні, на полюванні і взагалі в дорозі.

Голова залишалася простоволосою, шляпи носили лише за містом, для захисту від сонця й дощу. На вулицях у шля-пах ходили або іноземці, або мандрівники. Шляпи були кіль-кох видів: пілос – маленька повстяна шапочка без крисів або з маленькими крисами і петас – справжня повстяна шля-па, пласка, з ремінцями, щоб підв'язувати їх під шиєю. Як-що її знімали, то закидали на ремінцях на спину. Взувалися здебільшого в сандалі з ремінцями, але були й чоботи, напів-чоботи, черевики – білі, чорні або червонуваті. Франти но-сили взуття, оздоблене золотом та сріблом. Вдома ж ходили тільки босі. А втім, і на вулицях іноді з'являлися без взуття.

Як одягати хітон і взагалі розбиратися в грецькому чоло-

вічному одягу, Оріка почали привчати з перших днів неволі – щоб умів при нагоді зодягти свого пана. Для скіфа це було принизливішим за палицю наглядача, та Орік, зціпивши зуби, терпів. «Зодягну колись я свого пана, ой зодягну...»

Дунав так, а сам вдавав покірливого і смиренного раба, грав роль того сома, котрий змирився з долею і вирішив покірно і вірно служити хазяїнові.

Та ось господар уже зодягнений, Орік подає йому перстень і палицю. Перстень з печаткою пан надіває на палець, палицю бере в руки. Орік уже знає, що палиця в афінян вважається необхідною річчю, без неї зустріти на вулиці шанованого грека і немислимо... Хазяїн востаннє оглядає себе і простує до дверей, де на нього чекають два раби з корзинами.

Жінки у греків ніколи не ходили скуплятися на базар, адже там їх могли і спокусити, і взагалі навчити негарних манер. Скуплялися тільки чоловіки. Багатий ішов на базар з двома рабами, бідніший з одним. Коли ж не було власних рабів, наймав носіїв, але сам нести корзину з покупками не буде – образливо.

Злегка помахуючи палицею, величний і гордий, в білосніжному гіматії, пещений господар іде попереду. Орік і ще один раб позад нього, за три кроки. Незважаючи на ранній час, афінські вулиці наповнені людом – здебільшого чоловіками, зодягненими в різнобарвні гіматії та хламиди – білі, пурпурові, червоні, зелені, сині (жовтий колір чоловіки не визнавали, це колір жінок), з такими ж різнобарвними обля-

мівками. В натовпі йшли багаті й бідні, слуги і раби, ремісники і воїни. Останні – в коротких робочих хітонах. Службовці квапились до справ, ремісники до роботи, раби та слуги поспішали виконати повеління своїх господарів, і тільки господарі нікуди не квапились – знатні і можли не терпіли суєти. Як, між іншим, і зарозумілості, пихатості і чваньковитості. Трималися просто і природно. Пихата постава і хода засуджувалися, але й горбитись афінський громадянин не міг – непристойно. Як вважалося непристойним вертіти навсібіч головою, кидати сюди й туди погляди, витріщатися на щось чи на когось, чи чомусь надто дивуватися. Не схвалювалися і похмурий погляд чи хода з опущеною головою або втупленими у землю очима. Швидко ходити, голосно розмовляти, галасувати й розмахувати руками теж вважалося непристойним. Рухи повинні бути плавними, голос низьким, мова спокійна, хода природна, плавна.

Натовп пливе до базару, вливаючись з бічних вулиць і завулків на головну вулицю. Тут і місцеві, і приїжджі, останні вирушали в дорогу ще затемна, серед ночі. Селяни з Аттики гнали поперед себе кіз, котрі без угаву мекали, інші несли на палицях зайців, прив'язаних за вуха, чи дроздів з простромленими у дзьоби пір'їнами. Рибалки несли в корзинах свої улови – тунців, морських вугрів та іншу рибу. Гендлярі несли огірки, гранати, часник, різні овочі та фрукти, прянощі, вина, в'язки бубликів... Чим ближче до базару, тим тісніше й гамірливіше на вулицях. Проминувши колони, що бу-

ли прикрашені статуями відомих мужів, люд безконечними потоками вливається на базарну площу, що й без того вже переповнена. Шум і гамір оглушливі – базар є базар, і без крику, галасу та штовханини він аж ніяк не може обійтися. Між базаровими нишпорять агораноми – базарні наглядачі, котрі пильнують порядок. Все, що продається, знаходиться тільки у спеціально відведених місцях для того чи іншого товару. В одних рядах продають хліб, сир, масло, в інших овочі та фрукти, у третіх верещать поросята, мекають кози, бекають вівці, далі кролі, за ними – виноград, медові соти, ще в інших місцях можна найняти для приготування обіду досвідчених кухарів, а щоб добре їлося й пилося – танцівниць, якщо немає своїх. Торгували просто неба і лише зрідка в маленьких будках, сплєтених з очерету, – їх неодмінно прибирали після полудня. Навколо площі – ятки перукарів, парфумерів, шорників, виноторгівців. За ними – різні майстерні. А за особливим столом сиділи міняйли (їх називали транедзітами) і розмінювали гроші як афінянам, так і приїжджим, у тім числі й іноземцям. А на горбі Колона вільні люди різних фахів, котрі бажали знайти роботу, бодай на день чи хоч на кілька годин, пропонували свої послуги. Базар не затихав і на мить, прибував все новий і новий люд, там і тут метушилися раби з голеними головами, миготіли воїни в шоломах, любителів різних видовиськ запрошували до себе заклинателі змій, дресирувальники тварин, жонглери...

Та ось чулися удари в дзвін, базар вмить оживав і плив в

одному напрямку – у ті ряди, де торгували рибою. Удари у дзвін означали, що на базар привезли свіжу рибу. А риба – улюблена їжа афінян, купували її багато й охоче. А хто не купував, той просто штовхався в юрбі рибних рядів... Розповідали, що в одного афінського філософа, котрий жив неподалік базару, зібралися мудреці. Розмова тривала некваплива, спокійна, все на вічні філософські теми. Та ось зненацька почувся удар у дзвін, що означав: увага, на базар щойно привезли свіжу рибу. Філософи на півслові урвали свої мудрі розмови, посхоплювались і, навіть не вибачившись перед господарем, побігли на рибний базар. Залишився лише один старезний дід, котрий і далі спокійно та значущо говорив про філософію Сократа.

– Я радий, що тобі філософія дорожча за якийсь там рибний базар, – сказав старому господар. – Інші ж, почувши калатання у дзвін, побігли, як на пожежу, навіть не вибачилися переді мною...

– Я-ак??! – схопився дід. – Хіба був удар у дзвін? На базар привезли свіжу рибу? А я й не чув, бо з слухом у мене... Спасибі, що нагадав, – і старий побіг, навіть не попрощавшись і не вибачившись перед господарем.

В галасливому базарному збіговиську Оріку було легше – забував, де він і що з ним. Штовхався в натовпі, прицінювався до товарів, забувши, що на голові в нього рабська шапочка кене.

Оріків хазяїн закупляв продукти для званого обіду – сьо-

годні в нього мали бути гості. Орік і ще один раб, засмаглий до чорноти єгиптянин, покійно ходили за ним з корзинами і складали все, що купував господар: великих, бородатих від водоростей молюсків, морських їжаків, вугрів, креветок, губанів, окунів, лящів. З м'яса – свинячі ніжки, голови, печінку. Потім заходили в овочеві та фруктові ряди, ще в інших рядах він купував сир та мед і насамкінець найняв на базарі танцівниць та флейтисток, щоб розважали гостей. Скупившись, пан відпускав рабів додому з покупками, а сам ішов під портики, що оточували базар, – погомоніти з друзями та знайомими. Віталися жестом руки (кланятись не було прийнято, руки тисли лише при клятвах і особливо врочистому прощанні): «Хайрете⁸!» Говорили про погоду, політику, філософію, про останні новини тощо. Так же гречно й прощалися: «Будь здоров!» – «Працюй з успіхом!» – хоч ніхто з них і ніде не працював.

По дорозі додому господар заходив у лавку цирульника, якщо навіть і не потребував його послуг. Лавка цирульника – то одне з найзручніших місць для побачень. Цирульник, займаючись своєю справою – фарбував волосся, щоб приховати сивину, голив, робив манікюри чи натирав волосся пахучим мастилом, щоб швидше росло, – без угаву торохтів, бесідував з клієнтами, розповідав новини, сипав дотепами. Його гості бесідували і між собою – мовчунів греки не любили. Але і в теревенях необхідно було дотримуватися при-

⁸ Хайрете – грецьке вітання, що означає «радуйтеся!»

стойності, інакше що ж то за бесіда.

Наговорившись і наслухавшись чужих розповідей, господар повертався додому, снідав у критому портику чи й у дворі в колі своєї сім'ї, потім відпочивав. Раб приносив циліндри з кришечками, господар діставав з них пергаментні згортки чи й папіруси, вже поточені червою, читав Гомера або промови знаменитих ораторів та філософів, твори на історичну тему. Не спав, бо надмір сну, як вважали греки, вкорочував життя. Адже хто багато спить, той мало живе. А життя греки любили, тож витратити на сон більше часу, аніж було необхідно, не хотіли. Відпочивши і почитавши, господар збирався до громадського гімнасію, що знаходився на околиці Афін. Прихоплював з собою раба, так, на всякий випадок, а раптом знадобиться? Цього разу взяв Скута. Супроводжуючи пана, Орік старався запам'ятати розташування вулиць і – що головне – вияснити, яка з них веде до міської брами. Про те, що з Афін суходолом нікуди не втечеш, а щоб повернутися додому чи бодай на узбережжя Західного Понту, треба пливати морем, намагався не думати. І все ж вірилось: тільки опиниться по той бік міської брами, так здобуде волю...

Та ось і велика розкішна будівля з тінистим коридором, портиками, лазнями, кімнатами для вправ, з відкритими й закритими коридорами для прогулянок та ігор. Це і є гімнасій, без якого вільні греки не уявляли свого життя. Оріків господар любив відвідувати стадіон гімнасію, де збиралися

гуляки – участі у змаганнях не брали, а просто спілкувалися, обговорювали виступи атлетів. Діди бурчали: «Хіба тепер атлети? От раніше були атлети, а тепер... Перевелися в наш час сильні юнаки...» Тут же точилися політичні чи філософські розмови, ніхто нікуди не квапився, та й не було потреби квапитись. Плин життя був неспішним.

Доки господар відводив душу в бесідах, Орік мусив стояти позад нього. А вже потім починалося для Оріка найгірше – набалакавшись, вислухавши всі новини, господар ішов у лазню при гімнасії. Там Орік змушений був натирати його оливковою олією з різними пахучими спеціями, а потім стрігілем – бронзовим шкребком – зішкрібати все з тіла і поливати пана теплою водою з глечика. Все його єство клекотіло від образи й приниження, але мусив терпіти і вдавати старанного й уважного, запобігливого і смиренного раба. Насамкінець Орік витирав розімлілого і задоволеного пана, і вони поверталися додому. А втім, повертався додому тільки господар, раб його супроводжував.

Дома все було готове до прийому гостей. Греки, як розумів Орік, не любили їсти на самоті, тож головним на обіді був не сам обід, як бесіди, де кожний міг і вислухати іншого, і сам у розмові відвести душу.

Коли з'являлися гості, першими їх зустрічали раби, роззували – бути взутому в домі вважалося непристойним – мили їм ноги, оббризкували їх пахощами чи й обрізали нігті.

Мити ноги гостям – це було таким приниженням, що Орік, аби стриматись і не видати своїх почуттів, до крові прикушував губу. Хотілося у відчаї кинутись на всіх з кулаками й відплатити поневолювачам за своє приниження. А натомість мусив терпіти і покірно мити гостям ноги й зрізати їм нігті, терпіти й тоді, коли гості ногами тицяли йому в лице. Терпіти, адже господар йому вже, здається, вірить, довір'я треба закріпити. В ім'я волі.

Спершу гості проходжувалися по кімнатах (відразу ж поспішати до столу вважалося нетактовним вчинком), вихваляли меблі, прикраси і, як завжди, високо цінували витончені смаки господаря. А вже коли гості розхвалили в домі все, що там було, їх нарешті запрошували до столу. Господар напівлежав на ложі, на таких же ложах розташовувалися і гості, обпираючись лівим ліктем об подушки. Жінки (навіть господиня дому) на званих обідах ніколи не з'являлися, адже вважалося, що розмова між чоловіками буде або філософською, або чисто чоловічою і, отже, не для жіночих вух. Тому жінки збиралися в гінекеї, де їх чекали фрукти, зацукровані солодоші і свої, суто жіночі теревені... Коли всі влягалися на ложах, раби, обходячи гостей з мисками й глечиками, зливали їм на руки, інші сома тим часом приносили низенькі столики, вже накриті, і ставили один столик на два ложа. Їжа заздалегідь була подрібнена на шматочки, тож гості їли руками, а руки витирали або маленькими шматочками хліба, випеченими в хлебаносах, або особливим тістом, котре ка-

чали між пальцями. На перше були риба і птиця з підливою, трохи м'яса і багато овочів з приправами. Гості запивали їжу улюбленим напоєм афінян – кіконом – вином, змішаним з яєчним борошном і тертим сиром. Потім раби вдруге приносили глечики з водою і миски, споліскували на руки гостям, столи виносили, з підлоги змیتали кісточки та недогризки, а вже тоді вносили інші столики – з винами і десертом. За десертом зір і слух гостей тішили флейтисти й танцівниці, серед яких було чимало гарних рабинь, котрі своєю молодістю і вродою тішили зір гостей. А хто, не втримавшись, щипав рабинь за пружні стегна чи й за груди – під загальне пожвавлення й веселий сміх.

У другій частині обіду подавали фрукти, свіжі та сушені, солоний мигдаль, сир, часник, цибулю, сіль з тмином і пиріжки, випечені на меду, з сиром і м'ясом. Особливим успіхом в гостей користувався міттлотос – паштет з протертого сиру, меду і часнику. Ця частина обіду називалася сімпосіоном, адже на ній вибирали сімпосіона, верховоду обіду, котрий мав керувати порядком (де вино, там порядок, як відомо, зникав), визначати, скільки вина пити і в якій пропорції: три частини вина на одну частину води. Була й інша пропорція: три частини води на одну частину вина, але таке питво називали «пійлом для жаб», надто воно було слабким.

Спочатку сімпосіон узливав вино з словами: «На добре здоров'я», здіймав чашу, трохи надхлюпував з неї і вигукував:

– Солодко пити вино – молоко Афродіти!

– Солодко, солодко! – підхоплювали гості. – Хай завжди нам буде солодко, хай завжди Афродіта радуватиме нас своїм молоком!

З тих, хто чомусь не пив, сміялися:

– Хто п'є саму лише воду, нічого розумного не створить.

Непитущим сімпосіон вимогливо казав:

– Або пий, або йди звідси! Не ганьби нашої чесної компанії!

Пили вино, слухали музику і веселі – нудних просто не терпіли – історійки, котрими їх забавляв сімпосіон, розмовляли. Про все: про Гомера і Сократа, про життя-буття і ціни на базарі, про свої порядки і чужі. Про краї близькі й далекі.

Довго триває званий обід, гості п'ють і бесіднують, п'ють і бесіднують. І хоч сімпосіон і наголошував, що «перша чаша несе здоров'я, друга – задоволення, третя сон, і після неї треба йти додому», але додому ніхто не квапився. Пили і після третьої, забувши приповідку, що четверта чаша приносить грубість, п'ята – крик, шоста – безладдя на вулицях, сьома – підбите око, восьма – повістку в суд.

Довго триває званий обід, гості п'ють і бесіднують,

п'ють і бесіднують.

Якщо обід починали ще за сонця, то закінчували його в нічній пітьмі... І тому захмелілих гостей супроводжували хазяйські раби. Оріку (а йому господар уже довіряв) теж випало відвести додому одного п'яного гостя. Був то похилого віку чоловік, маленького росту. Орік ледве втримався, щоб не сказати старому: «Як не маєш здоров'я, діду, нащо дудлив вино чашами?» Стримався. Зрештою, це не його клопіт. За воротами, як тільки-но вони вийшли на вулицю, дідок ще якось тримався на ногах, хоч і спотикався в пітьмі. Спершу Орік підтримував дідка під руку, той ще пам'ятав, куди йому йти, але швидко його розвезло, і він, заплітаючись язиком, почав бурмотіти щось нерозбірливе. На запитання куди йти, тицяв рукою в пітьму, тицяв у різні боки і поривався співати... Ще далі ноги йому зовсім відмовили, він упав і захропів посеред вулиці. Скільки Орік не термосив його, п'яний дід лише бурмотів щось, виривався і знову вкладався спати посеред вулиці. Зрештою, Орік звалив старого на плечі і рушив було йти, та відразу ж і зупинився: а куди прямувати? Де живе грек, на якій вулиці? Місто вже спало, лише де-де блимали тьмяні вогники та в центрі, здається, на агорі хтось ходив із смолоскипами – певно, нічна варта. Та ще в пітьмі горлав п'яний.

Якби дід і сказав, де він мешкає, Орік все одно, не знаючи до пуття міста, сам би не втрапив. Розгубившись, він завер-

тівся з дідом на плечах, не знаючи, в який бік іти. Дід за його спиною хихотів сам до себе і щось вигукував безглузде. Покрутившись, Орік сплюнув, спустив старого на землю (той відразу ж, зручно вмостившись, поклав собі під голову обидві руки й солодко захріп) і задумався: що робити? А навколо ні душі, тільки десь далеко скімлить собака. Повагавшись, Орік знову звалив старого на плече і хотів було його віднести назад до свого пана (хай там старий п'яничка і переспить до ранку), як зненацька гострою стрілою обпекла думка: він на волі! На волі! На волі! До білого ранку ще ого-го скільки ночі, він устигне вибратися за місто і зникне в полях. І як йому раніше не спало на думку, стільки часу витратив задарма, крутячись на місці з п'яним на плечі. За цей час він би вже встиг вибратися за місто, а там... шукай вітра в полі!

Не вагаючись, Орік відніс старого під стіну, поклав його там і, стримуючи дрож у всьому тілі, – воля! воля поруч! – кинувся бігти, та нараз згадав, що він у рабському хітоні й шапочці кене. Зупинився. Куди тікати, коли хто не гляне на нього, то відразу ж і збагне, що перед ним раб... Повернувшись до старого, Орік стягнув з нього гіматій, накинув собі на плечі, а взамін плаща надів старому на голову рабську шапочку кене із собачої шкури. Оглянувся, тривожно прислухаючись до темряви. У місті, як і перше, було тихо, глухо і якось аж порожньо, наче й не жили в ньому люди. Втікач обережно рушив, прямуючи до головної вулиці, що вела – це він вже добре знав – до міських воріт. Кутаючись в чу-

жий гіматій, що був замалим для нього, йшов тихо, нечутно, тримаючись білих стін, на тлі яких не так різко виділявся в північній білий плащ, йшов і не вірив собі, що воля так близько. Йшов, а душа співала, а душа кричала: він на волі! Він робить перші кроки волі!

Як ламаються стріли

– Мій бог – меч! – піднявшись на могилу, сказав Атей і вклонився мечу – богу своєму, Аресу.

І всі воїни, скільки їх не було в Гетській пустелі, в один голос сказали:

– Наш бог – меч! Йому поклоняємось!

І кланялись мечу, богу своєму Аресу, проказуючи:

– Немає більшого бога, крім скіфського бога!

– Істинно так. І нині, і завжди, – сказав цар і застиг на могилі – високий, худий, грізний, на бога схожий, гостроносий, з чорними, як сама ніч, очима.

Довге жорстке волосся царя, перехоплене на лобі золотою стрічкою, ворушилося на плечах, як живе. Летіли степові вітри, і розсікав їх бог-меч Арес. А добре скіфи збігали на трібаллів, слава яка про скіфів летить у степах. Тож хай за-
тямлять тутешні племена: скіфи – непереможна сила, скіфи – владика цих країв, а скіфські боги – над усіма богами боги. І доки у скіфа на поясі висить меч, а в руках плетениця – він для всіх володар. Так було завжди і так буде завжди.

– Арес, – звертається цар до залізного меча. – Ти чуєш синів своїх, боже? Ти чуєш, як гуде кочовище, славлячи тебе? Ми зібралися, щоб віддячити тобі, Арес, за перемогу над трибаллами. Ти, боже, вклав перемогу в мечі наші різні, у стріли наші летючі, тобі, боже, й підносимо подячні жертви. Пий, Арес, солодку кров ворогів!

Біля підніжжя могили стоять вожді та старійшини, знатні мужі, а вже їх щільним кільцем оточують воїни, котрі, повернувшись з походу, як весняна вода, залили кочовище. У колі біля підніжжя могили стоять полонені трибалли – по одному від кожної сотні в'язнів. Їх і буде принесено в жертву Аресу. Любить Арес пити ворожу кров, милостивішим і прихильнішим тоді стає він до синів своїх. Ворогів для подячної жертви скіфському богу війни відібрано троє – найвищих, найдужіших.

– Арес?.. Ти чуєш нас, боже?

Далеко в степу лунко іржить кінь. Стрепенувся цар, збудження пробігло по скіфах.

– Арес нас чує, – залунали голоси. – Арес чекає жертви! Арес хоче пити ворожу кров. Напуйте Ареса ворожою кров'ю, вгамуйте його ненаситну спрагу!

Підвели першого полоненого ближче до могили, розтягнули йому в різні боки руки і нахилили голову, що її з одного маху, хвацько хекнувши, відрубав третій. Під обрубок шиї, з якого лилася кров, підставили чашу. А тоді сивий воїн, найстарший у війську, врочисто піднявся на могилу з чашею в

руках. Чаша була переповнена кров'ю, старий кропив залізний меч, а всі вигукували:

– Арес!!! Пий солодку кров ворогів! Пий! Пий! Пий!..

– Пий, та нас не забувай! Як будеш посилати нам перемогу, то завжди щедро питимеш солодку кров ворогів!

В обезголовлених тіл відрубували праву руку з плечем, відкидали її подалі в степ, і де вона впала, там і мала залишитися назавжди. А решту полонених трібаллів скіфи підготували для продажу в рабство – в Афіни та Візантію. Гроші підуть в царську скарбницю, за них люди Атея закуплять у греків нові мечі для царського війська... А потім було принесено в жертву Аресу коней. Привели їх десять, найкращих, таких, на яких ще не їздили. Підводили по одному, путали ноги. Двоє скіфів, ставши позад коня, тягли за довгі вірьовки, що були прив'язані до пут, перекидали коня на спину. І ледве він з тривожним іржанням падав, як всі простягали руки до могили й кричали:

– О, Арес! Тобі даруємо цього коня!

Накидали петлю на шию тварини, що билась і намагалась встати, вставляли в петлю міцну палицю і, крутячи її, душили коня. Ошкіривши зуби, він довго хрипів у передсмертних муках. А вже тоді з жертвовної тварини здирали шкуру, її та нутроші несли до жарких багать. В небо бив густий чадний дим, потім виростав яскраво-сліпучий, але тяж чадний вогонь, різко пахло смаленою шерстю, горілим м'ясом – той запах найприємніший Аресу, збуджено лоскоче він ніздрі

скіфському богу. Надихається Арес диму із жертвних багать, добрішим стане до скіфів.

М'ясо жертвних тварин варили у великих, позеленілих од часу бронзових казанах. І поки варилося м'ясо, знатні та можли всідалися кожен тільки на тому почесному місці, яке відведено йому особисто. Розташовувалися навколо могили. Після царя, його сина Гелона сідали сотник та десятські з особистої охорони царя – щоб не пустити до владики ані ворога, ані лиха, ані іншої якої біди. Потім – знатні із знатних, вожді та старійшини, царські родичі. Першим серед знатних Атеєвого царства сидів маленький, як підліток, з хитро-розумними і завжди усміхнено-живими очима, аж білий од сивини вождь Котіар – радник царя і найближчий сподвижник. До його порад Атей завжди прислухається, Котіар вдатний і мудрий на слово, хоч до меча через слабке здоров'я не такий беручкий, як військовий радник, вождь Авхат – дебелий, увесь налитий силою та снагою, червонощокий, білозубий, моложавий, хоч і мав уже п'ятдесят, хоробрий вояка і великий любитель жінок. Ще далі поважно і гречно сидять скіптухи Паралат, Лаксакіс, Савл. Скіптухи – значить залізонасці. Від імені царя вони керують краями Скіфії. Знаки високих достоїнств скіптухів – маленькі сокирки з головками тварин чи птахів на обушках, а вже за ними – просто вожді та старійшини родів і племен, знатні мужі, сотники і просто воїни, хоробрі з хоробрих, котрі колись отримували з рук царя золоті чаші за свою відданість і звагу.

Слуги розносили і розносили важкі прохолодні бурдюки з бузатом, наповнювали чаші – банкет почався.

– Арес! – вигукнув Атей, здіймаючи в напрямку меча на могилі золоту чашу. – П’ємо з тобою разом за перемогу ясній скіфській зброї!

І всі здіймали чаші в напрямку меча і запрошували бога взяти участь в учті. А вже тоді пили за царя свого, за Атея, за його ясний розум і хитрість превелику, якою він переміг трібаллів, провчивши їх, як треба шанувати владик своїх. Трібалли войовничі, військо мають сильне, і Атей розумів, що подолати їх можна лише великою кров’ю. А знесилювати своє військо напередодні битви з істріанами (не кажучи вже, що в недалекому майбутньому скіфам доведеться зіткнутися з македонцями) Атей не хотів. Не раз і не двічі радився він з Котіаром та іншими вождями, сам міркував так і сяк, а тоді й вирішив подолати трібаллів хитрістю, а, отже, й малою кров’ю.

Як було задумано, так і здійснено. Коли скіфське військо на чолі зі старшим сином царя Гелоном і військовим радником Авхатом рушило назустріч трібаллам до кряжа, де мала відбутися вирішальна битва, Атей велів, щоб скіфські діди, жінки та діти з слугами й рабами непомітно зібралися за кряжем. Та не самі, а з табунами коней, гуртами худоби, отарами овець, з кибитками й возами. І ще велів Котіару, котрий мав повести за кряж скіфський люд, щоб кожний з них тримав у руках – навіть діти, слуги і раби – по довгій палиці, схожій

на спис.

І все відбулося так, як і задумав Атей.

Як тільки обидві сторони, скіфи й трібалли, приготувалися на рівнині до бою й почалися перші сутички, з-за кряжа, здіймаючи хмари пилу, почали виходити довжелезні валки, прямуючи до скіфського війська. Здалеку трібалли не могли роздивитися, що то всього лише скачуть на конях скіфські діти, діди, жінки, слуги та раби. Скачучи на конях, вони ще й гнали поперед себе коней, худобу та овець. Трібаллам здалося, що то на поміч скіфам іде підмога, велике військо. Оскільки ж всі тримали довгі палиці, то здалеку вони були схожі на списи... Занепокоїлись трібалли, скіфів перед ними було не менше, як їх, трібаллів і, отже, битва мала бути нелегкою, бо скіфи – добрі вояки. А тут ще з-за кряжа йде скіфам велика підмога. Розбити Атея з такою допомогою навряд чи вдасться... А скіфи, загледівши валку, що рухалась до них у хмарі куряви, почали підкидати вгору башлики, махали руками й кричали:

– Підмога! Підмога! До нас з-за Істру прийшло нове військо!

Валці, що висовувалася з-за кряжа, здавалося, не буде кінця. Коли трібалли остаточно переконалися, яке велике військо поспішає на допомогу Атею, то не на жарт захвилювалися, їхні ряди вже ламалися, окремі вершники й цілі загони заметалися сюди-туди. І почали втікати з поля бою. Спершу невеликі загони накивали п'ятами, потім більші, а тоді

паніка охопила все їхнє збіговисько. Хоч трібалли й були сильними, та ні єдності, ні царя не мали. У кожного роду чи племені були свої вожді-владики, котрі завжди гризлися між собою. А зійшлися вони до купи лише на час походу проти скіфів. Вибрали й поводиря, котрий обіцяв їм перемогу й велику здобич. Тепер же, загледівши, яка підмога йде скіфам, вожді гуртом напали на свого поводиря та з криками: «Це ти продався скіфам і заманив нас сюди, щоб, погубивши нас, за допомогою скіфів стати царем?!», проштрикнули його списами. Ніхто вже й нікого не слухав, і ніхто вже й нікому не корився, бо вожді вбачали один в одному суперників за верховну владу. І кожний думав: якщо вожді загинуть, влада буде моєю. Та й нікому з вождів не хотілося губити своє військо перед такою навалою скіфів. Трібаллські вожді почали розбігатися, за ними кинулися і їхні загони.

І тоді скіфська кіннота клином врізалася в розпорошені ряди трібаллів, розсікла їх навпіл і почала гнати й добивати охоплені панікою загони. Переслідування було кривавим. Кинувшись тікати, трібаллські загони втратили зв'язок між собою, скіфи їх оточували і по черзі знищували. І гналися, гналися за втікаючими, захоплюючи їхніх коней, обози, гурти худоби та різне збіжжя. До вечора з трібаллами було покінчено, і всюди на рівнині лежали трупи людей та бігали коні без вершників. Почувши про повний розгром їхнього війська, племена трібаллів почали зніматися з насиджених місць і тікати на північ і на захід. Паніка охопила степи. Ря-

туючись від Атея, трібали пішли з нижнього Істру, а їхні землі захопили скіфи.

Ось чому скіфи славили мудрість та хитрість свого царя.

Атей сидів на червоному, аж вогнистому чепраку, пив бутат і не хмелів. Сидів рівний, високий, гостре сухе лице його непроникливе, чорні очі повні блиску, брови насуплені.

Тієї весни виповнилося Атею дев'яносто літ!

Це ж треба стільки прожити у світі білому! Кривавих битв в Атея було не менше, як літ, а бач, уцілів, хоч з його однолітків, з тих, з ким він колись починав топтати першу свою стежку в степах за Борисфеном, вже нікого немає на цій землі. І половини його довгого віку не прожили Атеєві однолітки: хто в сутичках поліг, хто своєю смертю помер, бо який там вік у скіфів – сорок – п'ятдесят – шістдесят літ, і дні твої вичерпані у цьому світі. А ось Атей два скіфські віки живе. І нічого, міцний, наче степове дерево, котре як не шарпають буревії, як не гнуть до землі, як не намагаються вирвати з корінням, а воно стоїть наперекір усьому. Ось так і Атей. Він і в дев'яносто літ до семигирлового Істру прийшов, трібалів розбив, з істріанами збирається воювати, на саму Македонію скося поглядає, з греками зв'язки налагоджує – ні битви йому ніпочім, ні роки. Не інакше, як скіфські боги, а найперше Папай та Арес, оберігають владу від заліза й трутизни, від злого ока й хвороби, оберігають та ще й віку йому доточують.

Дев'ять десятків Атею, а глянеш на царя – не даси йому його ж літа. У чорнім цупкім волоссі, що аж на плечі спадає

— ані сивинки. Смагляве, туго обтягнене задубілою шкірою лице, худорляве, злегка видовжене, очі теж великі й гострі, ніс великий і гострий. І коли насупиться цар, то здається, що в очах його нуртує гроза і спалахують блискавки. І сам він худий, жилавий, високий та міцний, йде легко, нечутно і м'яко, наче до здобичі підкрадається. Шістдесят весен тому, тридцятирічним став він царем і звідтоді міцно тримає в руках Золоту Вуздечку Скіфії. Славетний і багатий цар Атей, недарма ж він носить титул Батька усіх скіфів. Родовід свій царський веде від родичів самого Іданфірса, котрий колись переміг перського царя і цим здобув славу на віки. А родовід Іданфірса починається від царя Спаргапіфа, який повернув скіфів з Азії в степи між Танаїсом та Борисфеном. Родонаачальником же Спаргапіфа є сам Геракл. Тож і виходить, що рід Атея – божественний рід. Діди, прадіди, пращури і прапращури Атея споконвіку, звідтоді, як у степах світить бог-сонце Гойтосір, належали до знатних скіфів, до тих, котрих згодом буде названо царськими – найкращими, найчисленнішими вільними скіфами, або ще – справжніми скіфами, котрі стояли над усіма іншими племенами владиками і повелителями. У ті далекі первісні часи найзнатніших і найславетніших скіфів було троє племен, вони склали єдине військо, хоч і мали кожен свою територію і своїх вождів. Так і повелося звідтоді, що скіфами неодмінно правили три царі – по кожному з тих трьох первісних племен. І хоч один з них завжди був старшим, владикою Скіфії, але всі вони

мали свої війська, свої краї, якщо хотіли, не корилися один одному. Так було і за часів славетного Іданфірса. І тільки Атей, ставши спершу одним з трьох царів, потім старшим царем-владикою, забрав владу в свої руки і зробився єдиним царем Скіфії, а племена об'єднав під своєю орудою. Раніше над трьома вождями-царями стояла Рада вождів та старійшин, а над ними ще були народні збори – Рада усіх скіфів, що могла усувати одного царя і вибирати іншого з царського роду, вона ж визначала, з ким воювати, куди походом іти. І рішення приймалися не від імені царя, а від імені усіх скіфів. А ось Атей, взявши владу в свої руки, скасував і Раду вождів та старійшин, і навіть саму Раду усіх скіфів. Все, що йому треба було рішати, вирішував сам, ні в кого не питаючи згоди і права. І звідтоді і впродовж шести десятків літ владарює він над скіфами, як живий бог на землі. Знаний він і в степах між Танаїсом та Істром, і по цей бік Істру у землях гетських, фракійських, трібалльських аж до самої Македонії. Знають його і греки у своїх містах-полісах на узбережжі Акшайни. Знають і остерігаються владики скіфів. Коли Візантій спробував було зашкодити торговим інтересам скіфів на свою, звичайно, вигоду (перешкоджав Гераклеї, котра возила у Скіфію товари), то Атей лише посварився пальцем на візантійців.

«Цар скіфів Атей народу візантійців.

Не шкодьте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води».

І все. Цього було досить. Візантіїці більше не прищемлювали інтереси Атея. Бо знали: Атей може кинути летючу кінноту аж до Боспору Фракійського, і ніхто його не зупинить.

І македонський цар, наймогутніший у тих краях після Атея, через своїх послів передав йому своє шанування:

«Цар Македонії Філіпп, Атею і народу скіфському – радуйтеся! Бажаю з царем Атеєм і народом скіфським в мирі та доброму сусідстві жити».

Ось так. Сильні слабакам таких послань не пишуть. Сильні шлють такі послання тільки сильним, рівним собі. Бо Філіпп пам'ятає, як допоміг йому Атей, коли він, Філіпп, ходив проти фракійського царя Кетріпора. Македонець тоді захопив місто Креніди і збудував там свою фортецю. Одночасно він захопив золоті фракійські рудники біля гори Пангеї й заходився карбувати з фракійського золота власну монету – золотий статер, котрий прозвали в македонському, грецькому та перському світах «філіппіком» і котрий нарешті переміг на ринках золотий перський дарік. Філіпп і Атею прислав у дарунок шкіряний капшук золотих своїх монет. На одному боці жовтого кружала була зображена голова Аполлона з лавровим вінком, а на звороті – колісниця з двома кіньми, тими царськими кіньми, котрі перемогли на Олімпійських іграх в Олімпії року 756-го.

Хвастав македонець у своєму посланні:

«Військо військом, а ще немає у світі такої фортеці, у яку б не увійшов осел, навантажений золотом».

Атей тільки подивувався мудрості молодого македонця. Справді-бо: військо військом, а золото своє робить. Та й стосунки з сусідами за допомогою золота можна швидше налагодити, аніж з допомогою військової сили.

Не було у скіфів власних монет, карбувати їх не додумався жоден цар до Атея. А втім, може, і час у Скіфії ще не настав для власних грошей. Атей же, вийшовши на простори до грецьких міст, відчув: без власних грошей йому не обійтись. І торгівлю з греками треба було пожвавити, і просто стосунки зміцнити. Допоки ж його люди користуватимуться чужими золотими кружальцями? У скіфів сила. А де сила, там мусять бути і свої золоті монети. Бо недарма ж македонець так мудро сказав: «Військо військом, а ще немає у світі такої фортеці, у яку б не зумів увійти осел, навантажений золотом». Не хотів Атей ні в чому поступатися перед македонським царем, котрий, уявивши себе найсильнішим у македонському та фракійському світах і навіть у грецькому! – намагався взяти верх і над скіфами. Атей вважав, що він у тих краях сильніший за македонця, в крайньому разі – рівний йому. І якщо македонець карбує свої монети, то Атей пасти задніх не збирається.

Через довірених греків зв'язався з монетним двором Гераклеї, і звідти приїздив до нього грек-карбівничий, довго бесідував з Атеєм, випитуючи, якими той уявляє свої гроші та що на них відобразити, щоб було найхарактернішим для Скіфії. От Атей і сказав йому:

– І думати-гадати не треба, бо Скіфію без скіфа з луком на коні й уявити не можна.

Карбівничий змалював голову Атея, багато малював скіфів з луками на конях, а через кілька днів показав царю навощену дощечку із зображенням майбутньої монети: на однім боці голова Геракла, а на другім скіф з довгим волоссям, вусатий, бородатий, на коні з лука стріляє. Коли коня різко зупинити на всьому скаку, він злегка присідає на задні ноги, викинувши передні. В такому положенні він на якусь мить непорушно застигає на місці. Ось ця миттєвість є найзручнішою для вершника, щоб пустити стрілу. Це й збирався відтворити на монеті грек-карбівничий. Скіф на коні – то сам цар Атей. Зодягнений він, як і всі скіфи, в куртку (спереду поли довгі, позаду короткі), в шкіряні штани, взутий в гостроносі сап'янові чоботи. Той скіф (Атей) озброєний луком, зліва на боці в нього висить горит. І напис: ΑΤΑΙΑΣ.

Цар уточнив деякі деталі і схвалив задум карбівничого, сказавши йому коротко:

– Як намалював на воску, так і на золоті роби! Та постарайся, щоб мої гроші були кращими за македонські.⁹

Грек поїхав у свою Гераклею, і по якомусь часі люди з Гераклеї привезли Атею золоті монети, блискучі, осяйні –

⁹ В нумізматичній літературі на сьогодні описано п'ять таких монет Атея – драхм. Як гадають спеціалісти, перша серія монет (з головою Геракла) карбувалася в Гераклеї Понтійській в 364—345 роках, а друга (з головою Артеміди) в 345—339 роках.

перші скіфські гроші, а ще мідні і срібні. Атей залишився задоволений монетами.

– Треба пошвидше обрадувати македонця, – буркнув на-смішкувато і відіслав із своїми людьми в Пеллу, столицю Македонії, шкіряний капшук золотих своїх монет з головою Геракла на однім боці і скіфом, котрий стріляє з лука на коні, та написом «ΑΤΑΙΑΣ» на другому. Ще й велів передати гоноровитому македонцю таке послання:

«Атей, цар Скіфський, Філіппу і народу македонському. Якщо цар Філіпп відчуватиме брак коштів, то Атей може його виручити».

Кажуть, що Філіпп, прочитавши послання, спалахнув.

– Скіфський цар прирівнює себе до мене! Ба, навіть вище себе ставить! Не інакше, як скіфський лис відчув силу або затіває щось на шкоду Македонії.

І тим зігнав злість, що велів золоті монети скіфського царя віддати своїм слугам, мовляв, на інше вони й не придатні. Слуги несказано пораділи, а сам Філіпп, трохи охолонувши, замислено мовив:

– Час розсудить, хто з нас сильніший. Одне лише певно знаю: не вживемося ми з скіфами у цих краях!

Це розумів і Атей, тож завчасно готувався до вирішального герцю з Македонією. І герць той, як відчував Атей, вже не за горами. Зараз Філіпп зайнятий війною з греками, але тільки він досягне свого в Елладі, так і зіткне меч із скіфським. Обставини до цього змусять македонця. Про яке його

панування в Греції може бути мова доти, доки за спиною в нього залишатимуться сильні скіфи? Час – спільник Філіппа, македонський цар лише п'ятий десяток розпочав, а ось Атей достатнього часу вже не має. Дев'яносто літ – це таки дев'яносто літ, третього життя не буде, а те, що є, треба достойно завершувати. Роки йшли вже останні, це Атей теж розумів. Останні ж його роки припали на час створення могутнього Македонського царства, стрімкого злету Філіппа як полководця і державного мужа. Трудно буде Атею змагатися з Філіппом. У повного сил і здоров'я македонця ще життя та життя попереду, все із задуманого можна встигнути звершити, якщо сліпий випадок не стане на перешкоді, а на що розраховує, на що сподівається він у дев'яносто літ? А треба встигнути, будь-що встигнути. Удвох їм – Македонії і Скіфії – не вжитися мирно у цих краях: Скіфія не потерпить на своїх кордонах могутню Македонію, а Македонія, в свою чергу, не потерпить на своїх кордонах могутньої Скіфії. Він прибере її з дороги, тож треба не прогавити час і першому нанести удар. І нанести раніше, ніж Філіпп завоює греків, бо тоді його не дістанеш. Для вирішального герцю треба міцно утверджуватися в пониззі Істру, стати господарем цих неспокоїних країв, вгамувати і покорити тутешні племена. Фракійців та гетів він уже усмирив, трібаллів вигнав геть, а ось з істріанами не просто. Істріани не хочуть коритися скіфам, сутички з ними не минути. І ще турбував Атея його старший син і спадкоємець Гелон. Якщо боги покличуть Атея до се-

бе, чи зуміє Гелон утримати Скіфію в руках, чи не спалахне розбрат, як ото у фракійців?

– Сину мій і спадкоємцю! Вожді мої, старійшини, знатні із знатних, воїни, скіфи! – починає цар, і вщухає гул голосів, всі відставляють чаші, повертають голови до Атея, шанобливо їх схиляють. І шанобливіше за всіх схиляє голову Гелон, готовий ловити кожне слово батька-царя. – Хочу вам дещо повідати. Мені дев'яносто літ, можливо, скоро боги заберуть мене до себе. (В очах Гелона ніби майнула іскорка надії.) Як владнаю відносини з Філіппом, так і піду з цього світу. І вам, скіфи, залишу Скіфію. Тобі, сину мій і спадкоємцю, вам, вожді та старійшини, вам, знатні мужі, вам, скіфи, залишу я Скіфію!

– Не залишай нас, царю, – залунали голоси, і голосніше за всіх вигукував Гелон. – Не роби нас сиротами, Батьку!

– Що ми зможемо без тебе? Ми – прості смертні, – басовито вигукував Авхат.

– Так, так, що ми зможемо без тебе? – повторювали Паралат, Лаксакіс і Савл, а за ними інші вожді, знатні і можли. – Не роби нас сиротами, Батьку!

І тільки Котіар мовчав. Скіфський мудрець думав: шкода, якщо боги заберуть Атея, без нього і справді тяжко буде Скіфії та ще в такий час. Але чого варте те царство, котре не зможе жити без старого царя? І ще думав: який жаль, що так рано пішов із світу цього молодший царський син Орік, ось хто повів би далі Скіфію після Атея...

– Голови ваші сиві. А коли, крім сивини, в головах маєте ще дещо – сиротами не станете, – вже насмішкувато говорив Атей. – Залишу вас не без царя. Син мій Гелон буде правити Скіфією, він жде – не діждеться цієї миті. А ви, мужі мої, будете йому допомагати. Ось тоді ніяка біда не посміє загрожувати вашим головам. Тож молю богів і вас, мужі знатні, щоб у мирі жили, як мене не стане, у злагоді – в ім'я Скіфії. А житимете в злагоді – буде й Скіфія в силі. Будете гризтися між собою вовками – вовками завие і Скіфія. Розбрат – то найстрашніше зло в царстві. Ви думаєте, чого ми сильних фракійців так легко подолали? Бо в їхньому царстві немає згоди і миру, тому їх терзають чвари, як собаки падло. І в трібаллів не було єдності, тож і не зуміли проти нас устояти. І в гетів немає єдності, кожний вождь їхній в царі цілить. Тому й гети для нас слабаки. А ось Македонія єдина, Філіпп згуртував її, всі пальці македонські в один кулак стис – ось чому Македонія для нас небезпечна. Найнебезпечніша з усіх сусідів. І Філіпп молить богів, щоб ті послали нам чвари й розбрати, а тоді вже він легко Скіфію здолає і приєднає вільних синів степу до свого царства.

Біля Атея лежить на червоному чепраку пучок оперених стріл, перев'язаних ремінцем із сириці. Взяв його цар, потримав у руці і зненацька простягнув пучок синові.

– Переломи!

Широкоплечий і дужий Гелон взяв у свої чималі ручища пучок стріл, посміхнувся – що ж тут, мовляв, хитрого? – а

переломити стріли не здужав. Засопів, насупився, ні на кого не дивлячись, але як не силкувався, як не кректав крізь стиснуті зуби, а так нічого й не міг вдіяти з пучком. І спалахнули в його душі гнів і образа на батька: навіщо він це затіяв? Щоб на очах у всіх знатних скіфів знеславити сина свого?

Посміхнувся Атей у вуса, пучок стріл у сина взяв, хотів було подати його Котіару, але передумав – хитрого і кмітливого Котіара на слизькому ніколи не застукаєш, передав пучок Авхату.

– Переломи ти, вождь!

Широке, щокасте лице Авхата приємно почервоніло, а його великий ніс ніби набряк. Другий радник Атея простягнув дебелу загрубілу руку, легко взяв пучок стріл, гекнув, сподіваючись з ходу переломити пучок, але, як і в Гелона, в нього теж нічого не вийшло. Тоді Авхат, ще дужче почервонівши, спробував було переломити пучок через коліно, потім притискував його ліктем до боку, а другою рукою гнув, і все марно. Зрештою, з червоного він став білим, на лобі виступив піт. Вожді, спостерігаючи за його марними зусиллями, спершу посміхалися, а далі вже вголос почали реготати. Та Авхат вирішив хоч словом влучним зам'яти свою безпорадність. З поклоном повернувши Атею пучок, він сказав, дещо навіть не без улесливості:

– Це свідчить, що я простий смертний, і царські стріли мені непідвладні.

– Ти не переломиш пучок і своїх стріл, – гмикнув Атей

насмішкувато. – Хто ще з мужів моїх зламає пучок стріл? Може, ви, скіптухи?

Але ні Паралат, ні Лаксакіс, ні Савл, хоч як не силкувалися, а не виконали волі царя. Ламали і не змогли переломити пучок інші вожді та воїни, останні були молодими, дужими, але й вони зазнали невдачі. Відлягло трохи в Гелона з душі – не він один такий.

– Не переломите стріл, хоч кожний з вас і сильний, і дужий, і легко перерубує ворожі кості, а коня найлютішого на скаку може однією рукою зупинити, – сказав Атей і ворухнув пальцями, щоб йому пучок стріл повернули.

– А чому не переломите? – запитав, коли пучок знову був у його руках. – Та тому, що стріли не кожна сама по собі, а всі разом, в одній зв'язці. Ось чому їх неможливо переломити.

Висмикнув стрілу з пучка і легко, між двома пальцями переломив її. Потім висмикнув другу – хрусь! І третю переломив, і четверту, і п'яту... Древка стріл так і хрупали між його кістлявими пальцями. Переломивши останню стрілу з пучка, Атей відкинув їх геть і гостро глянув на спантеличеного сина свого.

– Бачив? Запам'ятав побачене?

– Запам'ятав, Батьку!

Глянув цар на вождів, на старійшин, на знатних мужів та воїнів, на всіх скіфів.

– Бачили?

– Бачили, Батьку, – відповіли всі разом.

– Запам'ятали?

– Запам'ятали, Батьку!

– Ось так, як я переламавав поодинці стріли з пучка, так і вас поодинці здолають вороги.

І збагнули скіфи мудрість свого царя, бо що ж тут не збагнути. Просто все і – запам'ятовується.

– Доки я живий, Македонія Скіфію не здолає. І доки ви після мене триматиметеся один одного, Македонія вас теж не здолає. Ніхто вас тоді не здолає! Тож пам'ятайте про це. Я не вічний. Два життя прожив, а чи дадуть мені боги ще й третє – не знаю.

«Он чого забаг – третього життя, – з ненавистю думав Гелон, хоч і дивився на батька з шанобливою відданістю. – Це ж треба, га? Не інакше, як зілля чаклунське п'є, тому живе й живе. І мене переживе, як пережив уже всіх своїх синів...»

Атей здійняв чашу.

– Тож вип'ємо, скіфи, за єдність! За те, щоб нас ніхто й ніколи не ламавав поодинці!

І пили скіфи за єдність. І пив з ними Гелон за єдність і віддано дивився на батька, як на живого бога. І чим відданіше дивився на батька, тим розпачливішими і похмурішими ставали його думки: не пережити йому батька, не бачити скіфського царства. Недарма ж батько про третє життя згадує, житиме ще і житиме. З істріанами збирається воювати, з македонцями... І хто знає, кого боги першим покличуть до себе: батька в дев'яносто літ, а чи його у п'ятдесят?.. Невже йо-

му, Гелону, до кінця днів своїх ходити у спадкоємцях царя?
І на той світ піти спадкоємцем?

І в душу Гелона вповзала чорна ніч...

Частина друга

Пелла, столиця Македонії

Антипатр був одним з найближчих радників, довіреною особою і другом македонського царя. Філіпп цінував Антипатра і як політика, і як державного мужа, на котрого завжди і за будь-яких обставин можна покластися і завжди бути впевненим: Антипатр ніколи не підведе. Служив ще попередньому царю Пердіці III, в порівнянні з Філіппом був уже зрілою людиною, третій та м'ятий і в житті, і в інтригах та чварах двірцевої знаті, де він теж користувався чималим впливом. Якщо цар любив із своїми гетайрами гульнути і гульнути добре, коли хмільна, розвесела ніч за банкетним столом змінювала такий же день, а день – ніч, Антипатр майже не вживав вина. За банкетним столом їх – царя та його найближчого радника і праву руку – ще не бачили ніколи: в той час як цар банкетував, втрачаючи дням і ночам лік, чи відсиплявся після гульок (це коли не воював), Антипатр залишався тверезим і не спав – був на сторожі царства. Може, тому Філіпп і гуляв бувало по кілька діб підряд, знаючи, що на випадок чого тверезий Антипатр постійно напоготові.

Підтягнений, завжди свіжий і бадьорий, стрімкий і легкий на ходу, з розумними і хитрими очима, що так молодо

блищали, Антіпатр був повною протилежністю своєму царю. Якщо Філіпп при всій своїй розсудливості, хитрості, підступності та винахідливості все ж іноді гарячкував (тоді в ньому з'являлося щось хлоп'яче, задерикувате і відчайдушно ризиковане), то Антіпатр не втрачав землі під ногами і спокійною поміркованістю гасив зайве збудження молодого царя чи стримував його від поспішних, необдуманих вчинків. Тож Філіпп без поради зі своїм радником і другом не приймав жодного рішення, яким би воно не було, дрібним чи значним. До всього ж Антіпатр зарекомендував себе зрілим політиком і дипломатом, особливо в стосунках з греками. Еллінська культура йому була близькою. Радник підтримував дружні відносини з грецькими філософами і навіть сам писав книги. Будь-коли, вдень чи вночі запитай його, що зараз твориться в еллінському світі та його полісах, Антіпатр без затримки дасть точну й вичерпну відповідь і порадить, як краще царю триматися у відносинах з греками. Добре знав Антіпатр і складну ситуацію на східних кордонах царства, бо мав вірних людей серед фракійців, гетів та інших племен, виявляючи цим Філіппу неоціненну послугу. Недремно і насторожено слідкував царський радник і за рухом скіфів в пониззі Істру та в Гетській пустелі. Філіпп був певний: його раднику відомий кожний крок скіфського владика Атея. І коли цар отримав тривожне донесення із східних кордонів царства, то відразу ж послав гінця за Антіпатром.

Антипатра викликали не в пишну тронну залу македонських царів, а в маленьку потаємну кімнатку, вхід до якої завжди чатували гетайри, і де Філіпп любив усамітнюватись, коли мав над чимось кріпко подумати. Там же він приймав і радників, якщо справа була великої державної ваги і не підлягала розголошенню. Кімнатка добре знайома Антипатру, вузька, без вікон, з кількома світильниками – бронзовими лампами. Під стіною леже, заслане ведмежим хутром, поверх якого кинута овеча шкура (цар іноді й спав там, попростому, по-похідному), посеред кімнати стояв мармуровий столик з позолоченою скринькою для особливо важливих справ, на чолі столика стояв широкий стілець з високою спинкою та позолоченими підлокітниками у формі лев'ячих голів, а збоку – простий стілець для радника. Більше у кімнатці не було нічого.

Коли Антипатр підійшов до потаємної кімнатки, ефеб¹⁰ в шоломі з гребенем, в голубій туніці й блискучих мідних латах, з коротким мечем на стегні, упізнавши прибулого, стукнув калаталом у бронзовий щит, що висів біля дверей. Посторонившись, жестом з напівпоклоном запросив радника зайти. Антипатр переступив поріг. Цар у білосніжному вовняному гіматії стояв біля столу і щось перебирав у скриньці – певно, тільки-но зайшов.

– Хайрете! – привітався Антипатр.

¹⁰ Ефеб – юнак з аристократичного сімейства, черговий для доручень, охоронець царя тощо.

– Хайрете! – не обертаючись, відповів цар, все ще порпаючись у скриньці. Та ось він, певно, знайшов у ній те, що шукав, ляснув у долоні, і тієї ж миті вбіг служка. Філіпп повів плечем, служка, підбігши, став навшпиньки, зняв з царя гіматій і нечутно зник. Лишившись в хітоні, цар полегшено зітхнув, сів у своє крісло і жестом запросив сісти й радника. З похмілля Філіпп почував себе негаразд, облизував сухі губи, відчуваючи у всьому тілі спустошливу втому. Чорна пов'язка на лівому оці зсунулась, видно було розсічену брову і темну очну западину – око Філіпп втратив років з п'ятнадцять тому під час штурму Мефони. (Він тоді оглядав осадну техніку, що ламала оборонну стіну, стріла, розсікши брову, вп'ялася йому в око.) Потягнувшись до хрускоту в суглобах, цар тихо застогнав крізь стиснені зуби і глянув на радника. Той сидів, як завжди, свіжий, бадьорий, з ясними, чистими очима й рум'яними щоками.

«Він наче молодіє з віком», – не без заздрощів подумав цар.

Ляснувши в долоні, велів служці принести холодного пива. Служка поспішно зник і тієї ж миті й з'явився, обережно, якимось аж врочисто несучи у витягнених руках два великих запотілих кухлі. Поставивши на стіл, застиг зі схиленою головою, але тільки цар махнув рукою, зник.

Філіпп показав раднику на один з кухлів.

– Дякую, – як завжди чемно ухилився Антіпатр і додав з дещо осудливими нотками в голосі (з усіх радників лише він

один зважувався, щоправда, легко дорікати цареві частими випивками): – Так рано пити?

– Не рано, а вже пізно, – весело одказав цар, збуджуючись при вигляді кухлів з пивом. – Гуляли всю ніч... – зітхнув і додав рішуче: – Все! Годі з гульками, завтра їду до війська. Парменіон тримає в облозі Перінф, але щось там забарився. З Перінфом треба кінчати пошвидше і братися за Візантій.

Залпом спорожнив кухоль, полегшено зітхнув, тильним боком долоні утер губи та вуса, пробіг пальцями по бороді і одним оком – гострим та зірким і вже прояснілим від пива, – глянув на радника.

– Що ти скажеш про Атея, скіфського царя?

– Після царя Іданфірса, котрий правив Скіфією більш як півтораєта років тому і тоді ж розбив персів, вигнавши зі свого краю царя Дарія, Атей другий такий вдатний цар Скіфії.

– Я теж переконаний, що він – вдатний цар. І думаю про це з неспокоєм, – Філіпп допив другий кухоль, з шумом перевів подих, тильним боком долоні утер губи та бороду і, здається, й зовсім збадьорився. – Але якщо Іданфірс все своє життя залишався в степах біля Борисфену, то його далекий нащадок Атей відчув, що йому тісно в старій Скіфії. Він розширив царство за рахунок фракійських та гетських земель, дістався до пониззя Істру і загрожує грецьким містам. Довгі роки Атей був нашим спільником та й зараз ним є. Але я певен, що в своїх потаємних задумах цей хитрий скіфський лис не бажає нам добра. І тим більше могутності. Сильна

Македонія його непокоїть, він постарається зробити все від нього залежне, щоб Македонія не стала могутнім царством, повелительною інших народів.

Скіфський спільник непокоїв Філіппа вже не перший рік. Укріпившись в пониззі Істру, Атей тримається там господарем, гети відходять, уступаючи свої землі прийшлим кочовикам, скіфське царство міцніє. Ніхто з тамтешніх племен і фракійці теж не в змозі протистояти проникненню скіфів на захід і на південь. А сильних сусідів на околицях свого царства Філіпп не терпів, це, зрештою, було просто небезпечно, адже такий сусід із спільника може легко стати противником. До всього ж Македонія почала наступ на грецькі поліси, захоплюючи міста й посилюючи свій вплив на еллінів, і мати у себе в тилу войовниче скіфське царство було небезпечно. Греки можуть звернутися до скіфів за допомогою, і Атей, щоб послабити Македонію, вдарить Філіппу в спину.

Філіпп дістав зі скриньки шкіряну трубочку (печатка була зірвана і трималася на однім шнурку), витягнув з неї сувій папірусу, потримав його в руках, ніби зважуючи.

– Щойно екзітазіс¹¹ передав це донесення вивідників із східних кордонів, з гирла Істру, – сказав і, не розгортаючи згорток папірусу, кинув назад у скриньку, певно, знав його вже напам'ять. – Мої люди повідомляють: Атей розбив сильних трібаллів і нині святкує перемогу та здійснює жерт-

¹¹ Екзітазіс – особа, котра відала донесеннями вивідувачів в Македонському царстві.

ви своєму богу. Трібалли войовничі, я покладав на них надії, але й вони не зуміли протистояти скіфам. Атей і сильніший за них і, що небезпечно, хитріший. Вивідники також доносять, що скіфський лис непомітно готується до війни з істріанами. Якщо він і їх розіб'є, то войовничішого народу за скіфів у тих краях не буде.

– Мої люди і мене повідомили про перемогу Атея над трібаллами, – сказав Антіпатр.

– Я знаю, що ти теж все знаєш про події на східних кордонах царства, – Філіпп відкинувся на спинку крісла, поправив пов'язку на оці і, зненацька хитнувшись, наліг грудьми на стіл, пильно вдивляючись в радника єдиним оком, наче свердлячи його. – Тому й покликав тебе для ради. Ще раз повторюю: мене непокоять скіфи. Сьогодні... ні, завтра Атей стане нашою загрозою на сході. Маючи такого сусіда, Македонії важко буде панувати над фракійцями та греками. І перемога Атея над істріанами в майбутній війні зовсім не бажана. А раптом Атей укладе за нашими спинами союз із фракійцями? Чи з греками? Зрештою, це в інтересах греків перетягти скіфське військо на свій бік.

Антіпатр кивнув на знак згоди із словами царя і обережно сказав:

– За тими відомостями, що доходять до мене, греки, а точніше, Афіни випустили із свого зору скіфів в пониззі Істру. Це їхній великий прорахунок. Але Демосфен, – Філіпп, почувши ім'я свого зятятого ворога, насторожився, – Демо-

сфен, кажу, може напоумити співвітчизників використати скіфів у боротьбі з нами. Демосфен на все здатний.

— На жаль, — зітхнув цар. — І навіть золотом його не вдається підкупити. Чи ж не персам він продався?

— На персів він якраз і сподівається.

— Жаль, що ми його не перетягли на свій бік. Демосфен вартий цілої фаланги. Коли б його не було у греків, все для нас стало б значно простішим.

— Я поклявся знищити Демосфена, — без пафосу, спокійно мовив Антіпатр. — І зроблю це неодмінно, інакше, клянусь Гераклом, і жити не варто на цьому світі!

— Я тобі вірю, друже, — цар помовчав, щось розмірковуючи, а тоді швидко сказав: — Перш ніж розпочати штурм Візантія, я твердо мушу знати: хто такий Атей? Наш спільник, як і раніше, чи скритий ворог? Чи залишиться він у пониззі Істру, чи раптом прийде візантійцям на допомогу, адже наше послаблення було б йому на руку.

— Поки що Атей незадоволений візантійцями, котрі шкодили донедавна скіфським торговим інтересам. Вони перехоплювали купців, котрі прямували в Скіфію. І нам, аби перешкодити можливому зближенню скіфів з візантійцями, треба під виглядом візантійців пошарпати купців, які прямуватимуть в пониззя Істру. Атей тоді розізлиться проти візантійців і кине на них своє військо.

— Ця думка варта уваги щонайпильнішої, — схвально сказав цар. — Зроби так, як задумав. Під виглядом візантійців

вчини напад на купців.

– Я вже готую для цього кілька загонів, – мовив Антіпатр. – Ставши ворогом візантійців, він залишиться твоїм другом. Або – майже твоїм другом.

– Майже! – сердито вигукнув цар і поправив чорну пов'язку на оці. – Але майже друг – це не друг! Та і який Атей мені друг? Він мріє аж до Балкан поширити свою владу, а я мрію до Істру і далі посилити свою. Ось які ми друзі.

– Це так, – кивнув Антіпатр, зовсім не звертаючи уваги на царський гнів, – але Атею вже дев'яносто літ. Не вічний же він, зрештою, на цім світі?

Філіпп помовчав, посопів.

– Хто їх знає, цих скіфів. Загадковий люд. А щодо Атея, то... живе він на цьому світі й живе. Чи скіфські знахарі напувають його зіллям, що літа доточує, чи тим, що смерть одганяє? А доки він житиме, доти й міцнітиме Скіфія на наших східних кордонах – радість не велика!

Антіпатр заговорив м'яко і заспокійливо:

– І все одно він тебе не переживе. Атею належить те, що сьогодні, але завтра у нього вже не буде.

– Так він сьогодні й заважає! У мене немає часу чекати, доки скіфські боги заберуть до себе царя, котрий і так забарився на цьому світі. Атей живе не для себе, а для Скіфії. І цим він шкодить нам. Тільки розбивши Атея чи бодай послабивши його, я зможу нарешті остаточно утвердитись у Фракії.

– Я теж думаю над цим. Треба допомогти Атею пошвидше піти з цього світу. Якщо ти купуєш за золото греків, то чого цю породу людей не можна знайти у Скіфії? Адже скіфи люблять золото не менше, як греки чи інші народи. Певний, невдоволені Атеєм завжди знайдуться. Особливо серед його синів...

– Ну, ну... – нетерпляче пробурмотів Філіпп. – Це вже ближче до істини. Говори, раднику.

– Старшому з Атеєвих синів, здається, піввіку, – все так же спокійно і впевнено говорив Антіпатр. – Не треба бути пророком, щоб сказати: він спить і бачить себе царем. Чекає і ніяк не дочекається батькової смерті, щоб забрати владу в свої руки. А батько живе. Вірю, що старший син, – його, до речі, звати Гелоном, – тримається з останніх сил. Коли його вміло підштовхнути, він виступить проти батька. Бо інакше й помре від старості, не дочекавшись влади.

– Що пропонуєш?

– Відрядити кмітливих послів до Атея. Знайти для цього зручний привід. Наприклад, надіслати йому щедрі дарунки на знак дружби і нашої прихильності. Посли, живучи в кошовищі Атея, вийдуть на його синів. І зокрема, на Гелона.

Філіпп цмокнув язиком.

– Але про це треба було подумати раніше. Спосіб перевірений, та забере багато часу для свого здійснення, а часу в мене вже немає. Атея треба відсторонити від греків найближчим часом. Ще до штурму Візантія.

– Можна й швидше, але тут без жінки не обійтися.

– О-о!.. – Філіпп заусміхався (жінок він любив над усе). – Це вже діло. Жінки тут незамінні. Як мислиш?

– Послати Атею в дарунок молоду македонку. Таку, щоб земля в неї під ногами горіла. Повну зваб, підступів, жорстокості. Не жінку, а – змію.

– Ти гадаєш, що Атей у неї закохається? – скептично перепитав цар і додав зневажливо: – Чоловік у дев'яносто літ уже не чоловік. Принаймні для жінки. Що той Атей зробить твоїй пристрасній звабі-змії?

– Чоловік завжди чоловік, бодай і в дев'яносто, – не погодився з царем радник. – Атей хоч і має поважний вік, та, ходять чутки, скіфські знахарі напувають його таким зіллям, що він бігає, як молодий лошак!

– Гм... Цікаво, – та в єдиному оці Філіппа гніздилася недовіра. – Дев'яносто літ – це таки дев'яносто літ. Тут і твоя зваба-змія нічого не вдіє. Дід є дід, на біса йому молодичка? Та ще гаряча. Ха!

– При Атеєві знаходяться два його сини, вони не байдужі до жінок. Особливо старший, Гелон. От наша жінка й зіграє роль троянського коня, що проникне у ворожий табір, несучи небезпеку в своєму череві. Подаруємо її Атею, він з нею, припустимо, нічого не зможе зробити, але, як і кожний скупердяга, триматиме кралою при собі. Це викличе незадоволення в його старшого сина, бабія, до речі. До всього ж, наша зваба зуміє закохати в себе Гелона. От і налаштує свого

коханця проти батька.

– Це вже діло, – схвально мовив Філіпп. – Маєш таку звабу-змію? Ти впевнений за неї? Виконає нашу задумку?

– Жінка, котру маю на прикметі, така, що й сухе дерево в себе закохає, а сина Атея й поготів.

– Еуге! Калісто¹²! – вигукнув Філіпп. – Не будемо гаяти часу – готуй звабу, а заодно й послів до Атея. А я зараз напишу до скіфа листа.

Антіпатр звівся, кивнув царю і з гідністю вийшов – стрімкий і легкий на ходу. Філіпп ляснув в долоні, крикнув служці:

– Пива і писаря до мене!

Коли писар з'явився, Філіпп, лежачи на овечій шкурі та смакуючи пивом, заходився диктувати:

– «Філіпп, цар македонський, Атею, царю і народу скіфському – радуйтеся!...»

«Дочка фракійського вождя»

Фракійці продавали своїх дітей на чужину.

Такий був звичай. А втім, це тільки так говорилося – звичай. Щоб пощадити власну гордість, якої було безмір, і уявну, котрої вже й сліду не лишилося, незалежність. Торгівля власними дітьми – то була єдина можливість для малоземельного, але багатодітного селянина виборсатися з бор-

¹² Еуге, каллісто – грец., хорошо, добре.

гової петлі. Коли вона зашморгувала горло, тоді вибирали когось із своїх дітей – здоровіших та пригожіших. Як дівчаток, так і хлопчиків. На них – особливо гарненьких та звабливих – завжди був стійкий попит у грецькому, македонському, перському та в інших світах.

Фію теж продав у рабство рідний батько.

«Жити в неробстві, розкошувати – то є найвища доблесть, а обробіток землі – ганебне заняття», – говорили знатні і можли фракійці. Найбагороднішим вважався той, хто не працюючи жив дозвільно. А батько Фії трудився тяжко, бо простого був роду, селянського, тож мусив займатися ганебним, з точки зору багатих, заняттям – обробляв землю. Мав клаптик землі і купу дітлашні – сама дрібнота. Земля не завжди родила. Боги щедрі швидше на неврожай, ніж на статки. Не рятувала й Бендіда, богиня-захисниця родів фракійських і всіх, хто спільно живе з ними в селах. Не рятував і бог сонця Діоніс. Земля бідна, дощів мало. В інших краях Фракії, кажуть, землі родючіші, ниви там густо колосяться, а в них не те... Каміння, сухе груддя. Вода глибоко, сонце пекуче. Що на такій землі вродить? Тільки бідність та горе. Щоб вижити і сяк-так звести кінці з кінцями, доводилось залазити в борги. А вони мали здатність рости швидше, ніж врожаї. І щоб їх позбутися, доводилося залазити в нові борги.

Вони росли й росли, а повертати не було чим, бо засуха йшла за засухою, і нивка родила ледь-ледь. А тут ще й да-

рунки треба раз по раз підносити: царю, пародантистам (правителям, котрі походили з царського роду, а їх та їхніх сімейств розвелось у Фракії, що комашні!) І всім треба дарувати. Примусове підношення прикривалося формулою «добровільні дари». Але то була данина. І де її взяти селянину – те можних і знатних ніколи не цікавило. Цар привчав своїх підданих: краще давати, аніж брати. Сам брав, хоч це і було, за його ж власним повчанням, не краще, а гірше. А втім, цар брав з вождів та пародантистів, а ті в свою чергу брали з простого люду. Давали «добровільні дари» селяни ще й грабіжникам, любителям легкої наживи, котрі на прудких конях налітали на села – грабіжниками здебільшого виступали вожді сусідніх фракійських племен, чи й, досить часто, сам цар. Коли він із загонами вершників і порожніми повозками з'являвся в краю того чи іншого племені – мусили давати. Добровільно. Інакше де ж твоя гостинність та щедрість душі? А втім, не даси – цар сам візьме, а тоді буде гірше.

А земля родила все менше й менше, заgonи для худоби порожніли, села обезлюднювали. Коли припікало, коли нужда заганяла в безвихідь, закладали єдине своє багатство – землю.

Заклав свою нивку і батько Фії. З боргами він розплатився, але змушений був тепер за той заклад віддавати позикодавцю одну шосту свого врожаю. Минуло неврожайне літо, потім ще одне, батько заплутався в боргах і змушений був позичати ще і ще. Одночасно росла й частка врожаю, яку він

віддавав кредитуру. Виходу вже не видно. Віддавши майже весь урожай, сім'я жила надголодь. А тут зима. Хоч вовком вий. Тоді батько взяв гроші під заставу своєї особи і членів сім'ї. Це була відчайдушна і остання спроба виплутатися з боргів. Не виплутаєшся – станеш дулом. Залежним від свого позикодавця, його рабом. Чи майже рабом. Він продасть свого позичальника і його сім'ю в рабство, а землю забере собі. Так траплялося не раз. І ніхто не порятує, бо кожний комусь щось та винен. І той, хто став дулом, у вільні громадяни вже не повертався.

І тоді батько зібрав дітей і сказав, ні до кого не звертаючись і ні на кого не дивлячись:

– Когось із вас я мушу продати на чужину.

Діти – дрібнота, одна одного менша. Злякалися, почали ревти. Ховалися одне за одного. Батько не прислухався до їхнього крику. Кричи не кричи, а все одно когось треба продати – виходу не було. Пильний батьків погляд зупинився на Фії, старшій своїй, первістці. Їй уже виповнилось тринадцяте літо. Витяглась, як лозина, гнучка, в'юнка, личком гарненька, одні очі – великі, чорні, не по літах серйозні та розумні – чого варті. Груденята тільки-но проклінулися. Чорне волосся аж до пліч.

– Доведеться тебе, дочко моя найстарша, – зітхнув батько і геть запечалився. – Ти вже на мене зла не май – безвихідь. Боги тому свідками. А коли кажу неправду, хай громом мене поразить Бендіда. За тебе греки більше дадуть, як за інших

моїх дітей. Ти мовби й не селянка на вигляд. Тебе б лише відгодувати та зодягти гарно – ціни б тобі не було. Але – борги за шию душать, мушу тебе продати, бо інакше сам дулом стану, мене тоді продадуть, а дітлашня вся в рабство піде. То краще ти одна. Порятуй нас, дочко, і зла на нас не май.

...Фію купив грек Гіппій. Афінський купець. Маленький, лисий, напрочуд меткий і жвавий. Все, що не бачив – людей, худобу, речі – до всього відразу ж прицінювався. Був упевнений: у світі все продається і все купується. На тім і світ стоїть.

Гіппій щоліта приїздив у Фракію, скуповував у розорених селянських сім'ях дівчаток та хлопчиків. Живий товар переправляв в Афіни і там, на невільницькому ринку, перепродавав втричі дорожче – співвітчизникам, а також перським чи македонським чи ще якимось там купцям. А перепродавши, по весні знову збирався у Фракію і закупляв за безцінь нову партію хлопчиків та дівчаток.

«На мій вік дітей у Фракії вистачить, – часто казав торговець малолітніми рабами. – Ще й сиnam моїм залишиться, Фракія плодюча».

Синів своїх Гіппій теж наvertsав до работорівлі. З того й жив. І навіть багатим став – в Афінах мав пишний дім з біло-рожевими мармуровими колонами, а за містом кілька маєтностей, безліч рабів. І був вельми шанованим в Афінах купцем, поважним громадянином.

Потрапивши в Афіни, Фія швидко забула свою далеку,

бідну і назавжди втрачену батьківщину. Тільки й пам'ятала випалену сонцем рівнину, пологі пагорби на обрії, нивки з жовтою пшеницею. Та ще поселення, у якому народилася, – розкидані там і тут хатки, між якими кривуляли стежки, де-де огорожі, викладені з каміння, загони для худоби... Та ще запам'ятала, як її везли, запам'ятала три повозки з дітлаш-нею... А у вухах ще й досі стоять дитячі крики. Грек Гіппій метався і намагався розрадити малоліток. Навіть ласощі да-вав.

На Фію він звернув особливу увагу. Дітей з тієї партії перепродав швидко, а її лишив. Для чогось беріг. Годував добре, не кривдив. Навчав її гарним манерам та все бідкався, що вона довго не поправляється... Часто оглядав її голу, мацав руки, ноги, стегна, груди, живіт. Відходив, милувався нею – висока, гнучка, тоненька. Чорні, як вогонь, очі. Скрадлива хода. Захоплено цмокав язиком. Але не чіпав, бо, певно, га-дав на її дівочтві заробити.

Оглядав руки, довгі тонкі пальці з видовженими нігтями. Радів, що в неї видовжене, благородно-вродливе лице.

– Не могла така дівчинка народитися в сім'ї селяка! – ви-гукував уголос і цмокав язиком. А якось сказав Фії (він умів і по-фракійському говорити, робота до того зобов'язувала):

– Хочеш, щоб доля твоя була кращою?

«Хто цього не хоче?» – подумала вона і кивнула головою.

– То слухай мене, Гіппія, в руках якого багато-багато пе-ребуло такого товару, як ти. Слухай і не пропадеш. На вигляд

ти – благородного походження. Тож забудь, чийого ти роду насправді. Ти – з дзібітідів... Так у вас, здається, називають благородних фракійок та фракійців? А точніше, ти дочка фракійського вождя... ну хоча б, хоча б Кімона. Ти – знатного походження. Знатна фракійка. Дочка вождя Кімона, запам'ятай це ім'я.

Фія все збагнула. Оголосивши рабиню знатною, Гіппій продасть її дорожче. Втричі. Погодилась. А раптом і справді буде краще? І повірила. Іноді їй і самій здавалося, що вона дочка фракійського вождя Кімона – знатна, можна, котру розбійники захопили і продали в рабство. І Фія аж запишалася собою, що вона не така, як інші фракійські рабині.

Гіппій застеріг свого управляючого будинком:

– Хто зачепить цю фракійку – того продам на рудники. Вона мені потрібна незайманою.

Фію не чіпали, не зобижали, і було їй відносно легко. Годували добре.

– Їж, їж, – лагідно призапрошував Гіппій. – Мусиш бути в тілі, адже ти знатного роду.

Згодом привів якогось чоловіка, і той зробив Фії татуювання. На грудях і на руках. Татуювання у фракійців – то перша ознака благородного походження. Чим знатніші жінки, тим пишніші у них татуїровки. Багаті неодмінно розмальовували і своїх дітей – про це грек Гіппій добре знав. А якщо Фія походила із знатного роду вождя Кімона, то мусила мати татуїровку.

Коли продавав її македонцям, то вихваляв:

– Подивіться, яка благородна. Яка татуїровка! Знатна полонянка, за великі гроші купив її у розбійників, собі беріг, та нужда примушує продати. Рідна дочка фракійського вождя Кімона.

Торгувався затято і продав Фію втричі дорожче.

Так Фія опинилася в Македонії.

Там її перекупив хтось з придворних Філіппа, а від нього вона невдовзі потрапила до Антіпатра – царський радник саме підшукував для своєї дружини молодих, вродливих і, бажано не з простого роду, покоївок. Тож «дочка фракійського вождя», а тепер рабиня підійшла якраз доречно. Так Фія стала покоївкою в гінекій Антіпатрового палацу, прижилася в нього і непомітно виросла, перетворившись у гарну дівчину – відважну і відчайдушну. Все вміла робити, все горіло в її руках. Дружина Антіпатра не могла нею нахвалитися. Особливо Фія уподобала верхову їзду. Щоліта Антіпатрове сімейство перебиралося в замиський маєток, а там були коні, тож Фія змалку до них пристрастилася. Коней любив і син Антіпатра Юлай, удвох вони й носилися верхи. І нічого Фія так не любила, як швидку їзду і гарячих, норовистих коней. Хоч і вважалась покоївкою, але жила на правах ніби родички господині. І представляли її не інакше, як «дочку фракійського вождя». Про це дружина Антіпатра не забувала похвалити ніби між іншим, що в неї, тільки в неї навіть покоївка і та із знатного роду.

Все було б добре, аби Фія не закохалася в Антіпатрового сина Іолая. Він, здається, теж був небайдужий до юної і пристрасної покоївки своєї матері. І нічого дивного тут не було. Фія – сліпуча красуня, вогонь-дівчина. Розумна, відважна. Іолай від неї був у захопленні і часто забирав її на верхові прогулянки. Днями вона пропадала невідомо де. Фія вже й не виконувала обов'язки покоївки, остаточно утвердившись спершу на правах родички Антіпатра, а згодом і коханки його сина.

Антіпатр занепокоївся. Що покоївка стала коханкою сина – на це він би й уваги не звернув, звичне діло. Але син, здається, аж надто захопився рабинею. І захоплення ось-ось переросте – якщо вже не переросло – в кохання. Хай забавляється паросток покоївкою, але не про таку пару своєму синові мріяв Антіпатр. Хіба мало в Пеллі дочок із знатних македонських родів? Не кажучи вже про дочок великих людей Греції, все ж таки його батько не просто знатний македонець, а – друга особа в царстві.

Антіпатр поговорив з Іолаєм, заспокоюючи себе, що в того – звичайне захоплення вродливою рабинею. А вродливими рабинями своєї матері захоплювався в юності й він сам. І ті рабині були першими жінками, яких спізнав Антіпатр. Тож хай і в сина першою спізнаною жінкою стане рабиня, але й тільки. А виявилось, що ні. Іолай закохався в рабiniu з усім запалом юного серця і тільки з нею – от наївний! – вбачає своє щастя. Антіпатр завжди відзначався витримкою

та несуетністю. Тож все спокійно обміркувавши, не став ані гримати на сина, ані переконувати його – хто ти, мовляв, а хто вона. Закохані сліпі й глухі до будь-яких доказів розуму, їм нічого не доведеш. Вирішив сина не чіпати, не сперечатися з ним, а тихенько спровадити Фію. І не лише з свого палацу, а й з Пелли. Куди-небудь, аби подалі не лише від Пелли, а й, бажано, від Македонії. Клопотів з цим не передбачав, таку вродливицю грецькі купці в нього з рук вихоплять. А син пожуриться та й заспокоїться. Молодість швидко знаходить нову втіху... Коли ж з'явилася задумка подарувати скіфському царю звабливу юнку, Антіпатр аж руки потер: кращої змії за Фію для цього діла і не знайдеш – вродлива, і відважна, і надійна. І будь-кому голову закрутить. І заради свого щастя піде на все. Шкода було її втрачати задарма – міг за таку рабиню взяти добрі гроші, але вирішив не скупитися. По-перше, для державних цілей піде Фія, а по-друге, він, Антіпатр, сина порятує.

Так була вирішена доля Фії.

Задуманого не відкладав. Та й часу на роздуми не мав. Повернувшись від Філіппа, Антіпатр відразу ж викликав до себе Фію. Пильно дивлячись їй у вічі, запитав:

– Скажи-но мені, тільки чесно: чи обидив тебе хто-небудь в моєму домі?

– Ні, – твердо відповіла дівчина.

– І – добре, – Антіпатр помовчав, уважно розглядаючи по-

коївку своєї дружини. – Ти росла з моїми дочками, хоч і була покоївкою. Росла, як знатна.

– Я – дочка фракійського вождя! – визивно і не без гордощів вигукнула Фія.

– Не будемо про це... – стримано мовив Антіпатр. – Чия б ти не була дочка, але зараз ти моя рабиня, і я вільний з тобою робити все, що завгодно.

Фія зблідла.

– Заспокойся, зла тобі не бажаю. Але й волю за спасибі не одержують. А волю, напевне, хочеш мати?

– Який раб про це не мріє, – зітхнула. – Але воля коштує дорого.

– Так, дорого, – підтвердив Антіпатр.

– Я знаю про це і готова... готова заради волі на все, – вигукнула Фія.

– Тоді слухай мене. Але те, що я скажу, мусить залишитися між нами. Чуєш? Назавжди! (Покоївка кивнула на знак згоди.) Так ось: виконаєш моє завдання – все матимеш. І – волю також.

– Навіть... о, боги, я боюся й подумати про це, навіть Іюля?

– Навіть Іюля, – погодився Антіпатр, знаючи, що звідти, куди він хоче її послати, вона вже назад не повернеться. – Знаю, що ти небайдужа до нього. Тож і постарайся...

– Небайдужа? – вигукнула вона аж обурено і далі говорила... ні, вигукувала: – Та я жити без Іюля не можу! Він до-

рожчий мені навіть за саму волю! Я кохаю його! Він у світі найкращий, єдиний! І-ю-ола-ай! – проспівала ніжно і вся за-успіхалася, і в ту мить навіть Антіпатр позаздрив рідному синові – його, Антіпатра, так ще ніхто не кохав.

– Я вірю в твої щирі почуття, – заговорив заспокійливо, з батьківськими інтонаціями в голосі. – Вірю, була б щасливою з Юлаєм, сином моїм. Але подумай сама...

– ...хто я і хто Юлай?

– Так...

– Я про це думала і думаю. Я... рабиня.

– От і добре, що даєш собі раду, знаєш, хто Юлай і хто ти. І разом вам ніколи не бути.

– Краще смерть, аніж таке чути!

– Почекай, не гарячкуй! Старших треба слухати доти, доки вони не закінчать свою мову. Що я хочу сказати? Разом вам ніколи не бути, якщо ти...

– Я готова на все, аби разом з Юлаєм...

– Вже те, що я приділяю тобі, своїй рабині, стільки уваги, про щось та говорить. Я хочу тобі добра. І ти матимеш все, якщо виконаєш моє завдання. І тоді я віддам тебе за Юлая. Хоча завдання, зятям, нелегке. Навіть важке, дуже важке. Але й плата за нього велика: воля та Юлай, твій коханий. А тепер слухай мене уважно...

Де був Філіпп раніше зі своїм дарунком?

Атей чистив свого коня.

Це був не звичайний, низькорослий, скіфської породи, непоказний із себе, хоч і витривалий кінь, а придбаний за золото десь на сході, у персів, високий, породистий, чистокровний скакун з гнучкою шиєю, золотисто-осяйний. Ним Атей особливо дорожив. Кінь – гарячий і рвійний – нетерпляче перебирав тонкими ногами, високо закидав красиву голову, тупцявся. Пирхав і кудись поривався, ловлячи губами й чутливими ніздрями гіркуваті од полину степові вітри, що залітали в кочовище, кличучи до себе скакуна. Його вуха, що так і ходили, вловлювали далеке відлуння кличного іржання молодих кобилиць у степу, збуджуючи перського чистокровного коня, відбираючи в нього спокій.

– Почекай, скоро в похід підемо, там політаєш степами широкими, – лагідно гомонів до нього цар. Він тримав коня однією рукою за вуздечку, а другою, стиснувши шматок білої повсті, витирав лискучі боки, шию, ноги і час од часу позирав на білу повсть – чи не забруднилася? Шматок повсті залишався незаймано-білим, і це радувало царя – чистий кінь, доглянутий. А чистий, сильний і доглянутий кінь – такий і його господар, кажуть степовики, і кожний ходить біля коня, як біля лялечки.

Поляскуючи скакуна по нагуляному крупу і крутих, аж

лискучих боках, Атей добродушно бурмотів:

– Та постій же, постій. Не вертись, як дурне лоша. Будуть у тебе кобилиці, бо хочу від тебе вдатних лошат мати. І в степах ще погуляєш, і в битву мене понесеш... Все у нас буде з тобою, конику. От якби мені та ще хто віку доточив, було б і зовсім добре. Бо скільки не живи, а нажитися не можна – такі вони, степи, такий він, білий світ...

Кінь косував на господаря великим вологим оком, у якому видно було частину кочовища і царське шатро з бунчуками, перебирав м'якими чорними губами й тягнувся до Атея. Шкірячи зуби, намагався гризнути царя, але кусав злегка, так, граючись... І від того Атей був у доброму настрої. Від спілкування з кіньми цар завжди отримував душевну рівновагу і задоволення, наче знався з найвірнішими друзями. Пораючись біля коня, як на душі було тяжко і похмуро, Атей швидко заспокоювався, лагіднів, світлів на виду, і думалось тоді легше, і жилось ніби легше, і в голові ставало менше гнітючих думок. Любив він коней, як нікого з живих істот у цьому світі. А втім, як же степовику – воїну і кочовику – та без коня? Все одно, що без ніг і без рук. То кочує степовик, то воює, а все не на своїх, а на чотирьох, таких прудких і таких надійних конячих ногах. А коні, як і люди, – в кожного свої звички, свій норов, своя натура: один підступний, інший довірливий, той хитрий, а той добрий, хто злий, а хто друга тобі замінить і з біди тебе виручить... А заірже кінь, і на душі в степовика відразу ж стає тривожно-бентежно, ніби не кінь

голос подає, а саме твоє життя до тебе озивається... Мало знайдеться інших голосів, з якими б так зрівнявся скіф, як кінське іржання. То – клич, голос друга, голос радощів чи біди, тривоги чи удачі, голос швидкого лету, нових просторів, зрештою, жорстоких битв. І ніяка музика, ніякі гарні звуки не зрівняються тоді з кінським іржанням, не викличуть в душі стільки поривань. Було колись... Захопили скіфи в полон грека-флейтиста, Ісменієм його звали. Атей попрохав полоненого заграти на своїй дудці. Грек і заграє. І грав так, наче флейтою душу з тебе виймає – може, тому, що в полон потрапив, за батьківщиною тужив. Вдатно грав, душевно. Слухаючи музику, забувся Атей, де він і що з ним – наче в інший світ потрапив. А коли отямився, на самого себе розсердився: як це він, цар, якимось там полоненим захопився! Аби грек не подумав чого такого, аби носа не задер, що він, мовляв, своєю грою навіть скіфського царя полонив, Атей буркнув:

– Добре граєш, грек! І флейта у тебе як жива. Та все ж я віддаю перевагу не твоїй дудці, а іржанням свого коня.

Грек зблід. Від образи, що гру на флейті оцінили нижче іржання коня. На Атея, скіфського владика, про якого стільки раніше чув різних небилиць, дивився, як на дикуна, і губи його тремтіли. На губах же Атея мигнула і зникла усмішка. Добре, що він так оцінив гру на флейті. Хай греки думають, що йому й справді ближче іржання бойового коня, хай тямлять, з ким мають справу! Краще бути в їхніх очах незрозумілим, аніж відкритим і ясним. Хоча гра йому тоді сподо-

балась, і, розчулившись, він звелів відпустити грека додому. А що іржання коней любив не менше, аніж флейту, то вже таким удався – флейту мало слухав, а з кінським іржанням виріс...

Та ось кінь заіржав лунко, дзвінко. Атей, пробудившись від роздумів, звів голову й побачив гурт чужих вершників. Вони наближалися до царського стійбища в супроводі скіфів на чолі з його радником Котіаром (і коли Котіар устиг зустріти македонських посланців?). Атею вже передали, що в кочовище прибули послі з далекої Македонії і прибули з дарами від свого царя. Певно, Філіпп чимось занепокоївся, якщо прислав до нього послів з дарами. Не інакше, як відчуває скіфську міць, чи замислив що, тож хоче дарами та клятвами у вірності приспати Атеєву пильність. Але скільки не присипляй пильність, та все одно надійде час, коли скіфам і македонцям стане тісно в цих степах. Вдавав, що не бачить чужинських послів біля свого шатра, чистив собі коня, стиха гомонів до нього, а сам краєм ока непомітно спостерігав за незвичайними гостями.

Послів – їх було четверо – супроводжували вершники, гетайри Філіппа, всі на добрих конях, озброєні, як і заведено в македонській кінноті – в бронзових шоломах, металевих панцирах, з мечами і дротиками. На плечі накинуті дорожні плащі, взуті вершники в шкіряні сандалі, паски від них переплелися до колін. Ноги голі. Голоногих воїнів дивно бачити скіфам. А втім, у кожного народу свої звичаї. Посли

теж голоногі, взуті в шнуровані червоні чоботи до колін, в хітонах, поверх яких накинуті на плечі плащі-гіматії. Але й вони при зброї – дорога не близька, все може трапитись. І воїни, і посли з руськими, напівокруглими борідками, міцні й статуристі, як і всі в Македонії. А серед них – зіркі очі. Атея заглядили це відразу – не то воїн, не то жінка. Бо вбранний як воїн і як жінка. Здається, жінка. На ній був рожевий хітон з короткими рукавами, руки красиві, наче вирізьблені. На плечах хітон застебнутий срібною фібулою і підперезаний вище тонкої талії шнурком. Хітон короткий, як у грецької богині Артеміди, прикриває лише частину стегон. Атей зловив себе, що йому несила відірвати погляд від жіночих стегон... І подумав з гіркотою: о боги, забравши в чоловіка силу, навіщо залишаєте бажання?.. Що вони важать самі?

Взута зваба, як і воїни, в шкіряні сандалі з переплетеними ремінцями до колін. Поверх туніки накинута зейра – фракійська накидка мінливих тонів з хвилястими смугами. Під накидкою поверх хітона був червоний шкіряний панцир, обшитий по краях чимось білим. На голові – бронзовий македонський шолом, з-під якого вибиваються пасемця чорного волосся... Лице злегка видовжене, чисте і гарне. Очі великі, блискучі... Вродлива, подумав цар, молода, сильна і зваблива. І чого це її занесло аж до скіфів? Хіба у македонців вже не вистачає чоловіків? Хоч і жінка, а в сідлі тримається хвацько і впевнено, кінь під нею не йде, а танцює... Гм... Хіба в македонців і жінки воюють? А втім, у сарматів та й у са-

мих скіфів жінки – вершниці не гірші чоловіків, чому б їм і в македонців не бути. А гарна. Не жінка, а мрія чоловіка. Це ж треба... І чи не вперше Атей пошкодував, що йому вже дев'яносто літ, що сил колишніх уже немає. Ех, було б йому зараз тридцять чи сорок...

Атей чистив коня, вдаючи, що заклопотаний роботою і не бачить наближення гостей. Припікало сонце, в кочовищі ані вітерця, душно, спекотно. Десь набридливо бринить гедзь, мухи обліплюють голову коня, липнуть йому до очей, кінь поривається, цар, поляскуючи по шиї, заспокоює тварину.

Чужі воїни зупинилися, спішилися, і вершники застигли біля коней. Посли підїхали до Атея ближче і теж спішилися. До них підбігли царські слуги, схопили коней за повіддя, відвели до конов'язі. Посли переглянулись між собою. Потупцявшись (скіфський цар все ще не звертає на них уваги, чистить свого коня та й чистить), підходять ближче.

– Хайрете!

Тлумачить Котіар. Посли гучно вітають Атея, владику всіх скіфів від Танаїсу – Борисфену й до пониззя Істру – Атей чистить собі коня та й чистить.

Старший з македонців дістав шкіряну трубочку, зірвав з неї воскову печатку і, витягнувши пергаментний сувій, розгортає його і починає врочисто читати:

– «Філіпп, цар македонський, Атею, царю і народу скіфському – радуйтеся!...»

Македонський цар майже клянеться скіфському цареві в

дружбі та вірності... Атей чистить свого коня та й чистить, але внутрішньо насторожився. І чому це Філіпп ні з того ні з сього клянеться йому в дружбі та вірності? Не інакше, як готує удар у спину. Це взагалі схоже на Філіппа. Перед тим як своїм друзям чи однодумцям нанести удар в спину, Філіпп неодмінно клянеться їм у вірності. Так він вчиняв щодо греків не раз... Слухаючи велемовного посла, Атей чистить собі коня та й чистить...

Посол читає.

Котіар безсторонньо тлумачить...

Виявляється, знатні македонці привезли Атею в дарунок від свого царя молоду жінку, родичку самого Філіппа, ту, що вбрана і як жінка, і як воїн. І чого це Філіппу спало на думку подарувати Атею – ні з того ні з сього – свою родичку?

Посол велемовно читає й читає...

Котіар безсторонньо тлумачить і тлумачить...

Атей чистить коня та й чистить...

– На знак вічної дружби між Філіппом та Атеєм, між македонським царством і скіфським!

Гм... Тепер уже ясно, як білий день: Філіпп таки гострить меч проти Атея. Не інакше, як щось затіяв підступне, хитрий македонець уміє далеко бачити, а вже пильність приспати йому нічого не коштує... Греки на цьому обпікалися не раз.

Не звертаючи уваги на чужинських послів, як і на живий царський дарунок, Атей чистить собі коня та й чистить. І в

тому був свій сенс і глибока задума: показати македонцям, що він не запобігає перед ними і такий сильний, що й навіть їхньої «вічної» дружби не потребує. Бо скіфську дружбу ще треба заслужити.

Посли розгублені, посли між собою презиркуються, плечима знизують, не знаючи, як далі триматися.

Атей чистить коня, Котіар у білу бороду посміхається. Що скажуть посли – витлумачить і знову у білу бороду свою посміхається. А посли розгублено тупцяються. Не бачили вони і не чули, щоб цар отак послів зустрічав.

Та ось скіфський цар зводить голову і, все ще шматком білої повсті витираючи спину коня, зненацька запитує послів, запитує тихим буденним голосом, так ніби між іншим:

– А ваш цар чистить свого коня?

Він так і запитав: «А ваш цар чистить свого коня?» Посли переглянулись, розгублено заусміхалися – що це? Жарт? Але скіфський владика дивиться незворушливо, серйозно й вимогливо – відповіді чекає. Посли знову презирнулися між собою, і їм аж ніяково стало: **НІ, ЇХНІЙ ЦАР НЕ ЧИСТИТЬ СВОГО КОНЯ. У ЇХНЬОГО ЦАРЯ Є КОНЮХ... БАГАТО КОНЮХІВ...**

– У мене теж є конюх, – одказує Атей і віддає коня конюхові. – Є в мене і ще багато-багато конюхів, – по хвилі на-смішкувато каже цар, задоволений, що справив на македонців належне враження. Хай думають, хай передають своєму царю, що Атей такий собі простачок. Навіть свого коня сам

чистить... Такого, мовляв, і круг пальця буде легко обвести.

Македонці здивовано і не без цікавості роздивляються скіфського царя. На вигляд – скіф як скіф, повстяний башлик на ньому, повстяна куртка, шкіряні штани, в руках плетениця. Звичайний скіфський пастух. Високий, худорлявий, тонкий у талії, лице видовжене, все в зморшках, аж чорне від засмаги, і шкіра на ньому, певно, задубіла. Очі гострі, гляне – наче наскрізь тебе прониже. І не повіриш, що йому – дев'яносто. Невже скіфські знахарі напувають його зіллям, що старість проганяє?.. Навіть греки, самі греки, мудрі і всезнаючі та всеуміючі греки, такого зілля не мають.

– То ви, шановні послы, привезли мені живий дарунок свого царя? – зненацька питає Атей і вперше звертає увагу на македонку, котра, не розгубившись, визивно і сміливо дивиться на нього.

Похитав головою, оглядаючи македонку з ніг до голови, цмокнув язиком, сумно всміхнувся і сказав, ні до кого конкретно не звертаючись:

– І де був Філіпп раніше зі своїм дарунком? Літ так із сорок тому... Га?..

Котіар безсторонньо витлумачив.

І скільки в словах царя прозвучало щирого жалю, що македонці тільки зітхнули, і кожний з них, певно, подумав, що життя і справді швидкоплинне – не встигнеш оглянутись, а вже безсилля за плечима стоїть...

– І боги хороші, – говорив далі Атей. – Силу чоловічу за-

бирають, а бажання лишаяють. Викручуйся, мовляв, як сам зумієш.

І засміявся. Як македонцям здалося – молодого. Не цар, а чаклун, подумали вони. Тільки прикидається, що йому дев'яносто, а насправді... Та він ще й молодого за пояс заткне!

Атей зненацька заклав два пальці в рот і так свиснув, що македонці аж відсахнулися. І тільки пронісся царський свист, як з'явилися два скіфи, ведучи за вуздечку осідланого коня в багатій вуздечці. Він не йшов, а гарцював, скіфи ледве втримували рудого, аж вогнистого скакуна. Вуздечка була оздоблена золотими бляшками – одна на лобі спалахувала сліпучим сяйвом, одна на потилиці і по дві з боків. На схрещенні ременів – срібні фігурки грифонів. На носі коня – золота головка грифа, огинаючи шию, йшов шкіряний ремінь, покритий бронзовою стрічкою, на грудях – золота стрічка з карбованим орнаментом.

Кінь бив копитом, високо закидаючи голову, шкірив зуби, намагаючись гризнути конюхів, а ті, втримуючи скакуна з трудом, заспокійливо посвистували.

Атей підійшов до коня, поляскав його по шиї і сказав македонцям (тлумачник неквапом передавав суть царєвого казання):

– Дари люблять, щоб їх віддарювали. Передайте цього коня своєму царєві Філіппу.

Македонці захоплено цмокали язиками.

– Ах, який кінь!

– Кращий у всій Скіфії!

– А ось про це ми зараз дізнаємось! – пролунав раптом жіночий голос. Всі з подивом повернулись до македонки – вона вперше озвалася при Атеї. Голос у неї трохи хрипливатий, грудний і від того своєрідний.

Фія нетерпеливим рухом скинула зейру, лишившись в коротенькім, що не прикривав і стегон, хітоні.

– Ну, ну... – насмішкувато мовив цар.

Фія спалахнула і в одну мить вже була в сідлі коня. І ледве конюхи відскочили, як кінь, рвонувшись з місця, пішов по колу, то хвицяючи задки, то на всьому скаку стаючи на задні ноги. Але як він не намагався, а вершниці скинути не міг. Вона скорила його і твердою рукою спрямувала скакуна з кочовища у степ.

Атей провів її замисленим поглядом, повернувшись до македонців, сказав:

– А дарунок вашого царя мені починає подобатись... Коня!..

І ледве підвели коня, як Атей, незважаючи на свій вік, легко скочив у сідло, хвацько й по-молодечому свиснув (у македонців аж у вухах позакладало) і зник, наче розтанув у степу.

Македонські послы презирнулись між собою, не знаючи, що їм далі робити. Вирішили чекати царя. Його не було довго. Та ось почувся тупіт, в кочовище на змиленому коні влетіла Фія – збуджена й розпашіла. А по якомусь часі при-

мчав і скіфський цар. Трохи помовчав, а тоді в нього проходилося з гіркотою:

– Не наздогнав... І де був Філіпп раніше зі своїм дарунком?

Місяць уповні, з ледь помітною щербинкою

Чоловіки поглядали на неї із забобонним острахом. Хтось пустив чутку, що македонка – чаклунка, а скіфи чаклунів завбачливо остерігалися. Тож намагалися без потреби не потрапляти на очі македонці – мало що може трапитись, за вік потім лиха не обберешся! І тільки скіф'янки, пересилиючи острах, позиркували на чужачку з ревнивою заздрістю: оце жінка! І з конем найноровістішим упорається, і зброєю не гірше чоловіка володіє, і язик, як ніж, гострий. Будь-кого відбріє. А сама гнучка, як змія!

Невідомо, ким вона була Атею, але всі її називали про себе господинею. Так, на всяк випадок. Атей подарував їй найпишніше біле шатро, виділив слуг та рабінь (їх поселили в двох шатрах поруч), македонка не знала ні в чому потреби. Як і відмови, бо всі її забаганки одразу ж виконувалися. Але сам Атей, здавалося, й забув про дарунок Філіппа – ні Фія до царського шатра не ходила, ні цар до її. Вони взагалі, здається, не зустрічалися. Гостя жила наче сама по собі, вільна і незалежна. Але дехто запевняв, що так то воно ли-

ше про людське око. Насправді ж македонка перевтілюється вночі у змію. І, ніким не помічена, заповзає в царське шатро. А там знову перетворюється на жінку, ошчасливлює старого царя такою любов'ю, що він аж молодіє. А під ранок перекидається у змію і повертається в своє шатро. Скіфи вірили таким чуткам, тому обминали македонську чаклунку. А як вийде вона з шатра, як гляне насмішкувато – всі опускали голови.

Македонка завжди мовчала. Горда занадто, чи що. Ходила в своєму куцому грецькому хітоні, голими стегнами, безсоромна, поблискувала. Скіф'янки її за те осуджували – жінка мусить ходити в шароварах чи в спідниці нижче колін. Чоловіки ні-ні та й позирали на засмаглі стегна чужачки, цмокали язиками. А вона нікого й не бачить. Дивиться завжди в один бік. І очі в неї тоді добрішими стають, ніби аж лагіднішими. Потім збагнули – у тім боці Македонія. Іноді свисне (і свисне, як справжній кочовик!), підведуть їй конюхи найкращого царського коня. Македонка скочить у сідло і мчить за кочовище в степ. Там коня відпустить, на степову могилу зійде, задивиться в той бік, де за обріями Македонія... Чутливими ніздрями вітри ловить, що линуць з її країв... Ті вітри чорне волосся шарпають, щось у вуха їй насвистують, а вона все дивиться і дивиться в той край. І бачить Іюлая свого... Коханий, жаданий, єдиний... Розлучили нас ненадовго. Виконає вона волю самого царя (так їй Антіпатр сказав), повернеться з осоружної Скіфії, і будуть вони разом. І Фія то-

ді матиме найкращий палац в Пеллі і буде вже не рабинєю, не якимось там дарунком старезному скіфському цареві, а – господинєю. Вільною і багатою. Але все то мрії, мрії, які не завжди збуваються. Та ще в рабів. Але й без мрії жити не можна.

Свистить вітер, у вухах холодний і владний голос Антіпатра лунає: «Не забудь, хто такий Юлай і хто така ти!» О, вона ніколи не забуває – ні вдень, ні вночі, що вона всього лише македонська рабиня. І тому все зробить – можливе і неможливе – щоб вирватися з рабства. І не просто вирватися, а стати знатною македонкою, дружиною сина другої особи в царстві.

А у вухах холодний і владний голос Антіпатра звучить: «Самі боги посилають тебе до скіфів. Зробиш послугу для Македонії, Македонія дасть тобі і волю, і багатство, і коханого. Піде Атей з цього світу за твоєю допомогою – станеш моєю невісткою. А вже для такої невістки я нічого не пошкодую. Та й цар Філіпп щедро тобі віддячить – золота для вірних людей він ніколи не шкодує, бо золота має досить, а вірних людей мало...»

Місяць був уповні, з ледь помітною щербинкою. Срібним блискучим щитом висів він над степом, заливаючи кочовище білим сяйвом. Кочовище спало. Хропіли люди і в шатрах, і під відкритим небом, під возами й на возах, пирхали коні. Іноді гарчали собаки, і знову все поринало у важкий непро-

будний сон. Тільки на обр'ях маячили кінні дозорні.

Атей сидів на простеленому чепраку біля шатра, за звичкою схрестивши під собою ноги. Зрідка ворухнувшись жевріюче вугілля обгорілим цурпалком, тоді вгору шугали іскри-світлячки, й цар задумливо проводжав їх поглядом. Багаття йому було не потрібне, сидів біля нього швидше за звичкою – все життя минуло в степах біля вогнищ, мимоволі звикнеш. Та й коли замислювався, дивлячись у вогонь, краще думалось. Іноді зводив голову, позиркував на місяць уповні з ледь помітною щербинкою. Місяць вже перестиглий, ось-ось пора йому помирати. Наповзатиме на нього чорна тінь і пожиратиме шмат за шматом, доки світило й не щезне.

«Як і моє життя, – думає цар. – Сьогодні воно уповні, визріло, виокруглилось, а завтра його заходитьсь пожирати чорна тінь. Тільки місяць знову народиться і знову з'явиться над степом – молодий і сяючий. А ось чи з'явиться він, Атей, знову в цих степах молодим та дужим?.. Ех, жити б ще! І багато пожив, а – не нажився. Бо хіба ж можна коли-небудь нажитися в цьому світі? Та й владу не хотілося б втрачати... Як і життя...»

Опустив голову цар, його чорна тінь у гострому башлику теж опустила голову. Та ось ще одна тінь з'явилась – хтось йшов тихо й нечутно. Атей не ворухнувся. Не звів голови. Чужого не пропустить до нього варта. А коли йде, то свій... По тихому, ледь чутному подзенькуванню скляних намистинок здогадався, що то – енарей. Жрець. Ось він вигулькнув

біля пригаслого багаття нечутною білою тінню. І сам у білому вбранні, адже білий колір – колір жрецтва. Тому й прикраси його, бляшки і все інше тільки з срібла.

– Я прийшов до тебе, царю, – першим озвався енарей. Голос у нього тонкий, не чоловічий. І сам він на вигляд як жінка.

Атею неприємно на свого жреця дивитися. Такі вони всі, енареї – жреці скіфські. Кастрати. Ніколи не спізнавали і вже не спізнають жінок. Будучи чоловіком, після кастрації змінюють свою зовнішність так, щоб у всьому бути схожим на жінку. І вбрання носять жіноче, і прикраси жіночі. А бороду ретельно вищипують, щоб підборіддя як у жінок було голим. Але все ж енарей чоловік, хоч і кастрований, а тому носить кінську вуздечку і спис.

– Я прийшов до тебе, царю, – повторив енарей своїм тонким жіночим голосом.

– Я не кликав тебе, енарей, – дивлячись у жар, сказав Атей.

– Я сам прийшов, бо відчув: ти потребуєш моєї допомоги. Гм... Атей і справді потребував допомоги. Але як про те енарей дізнався?

– Боги мені сказали: великий скіфський цар хоче мене бачити і говорити зі мною.

– Правда, – замислено мовив Атей. – Великий скіфський цар і справді хоче тебе бачити. Сідай і слухай, що маю тобі казати.

Енарей, війнувши білою спідницею, присів, підтягнув до грудей коліна, осмикав, як жінка, спідницю і сперся підборіддям на коліна. Лише тоді звів очі на царя.

– Енарей слухає, великий царю.

– Мені – дев'яносто, – сказав Атей і надовго вмовк, бо всі слова раптом кудись пощезали. Та й про що говорити: дев'яносто – це таки дев'яносто.

Енарей терпляче чекав, квапитись не треба – тим більше першому порушувати царську мовчанку. Все, що треба, владика сам скаже. Як з'явилася в кочовищі македонська змія, цар наче змінився. Спершу звеселився, згодом – і швидко – посмутнів, чорна тінь лягла на його гостре, кістляве лице. Став частіше задумуватись, непомітно позираючи на шатро, в яким жила македонка, зітхав... Маючи таку звабу і дев'яносто літ за плечима – будеш хіба ж так зітхати! І енарей відчув: цар покличе його, неодмінно покличе й помочі забажає... Тому сам прийшов. І – не помилився.

– Дай мені такого зілля, щоб я знову молодим став, – раптом сказав цар. Звівши голову, похмуро подивився на енарея. – Ось чому я думав про тебе, і духи тобі правильно шепнули, що я хочу тебе бачити. Ти скіфський знахар, а скіфські знахарі все можуть. То зготуй мені такого зілля, щоб я знову молодечу завзятість у собі відчув. Повладарюю ще, та й жінок би скількох ще мав! А то маю лише бажання, а сил чоловічих уже немає... Нащо мені таке життя.

– Мудрість молодим не дається.

– Нащо мені мудрість на старості, коли я хочу бути молодим і мати жінок. Нащо мені мудрість, коли в мене чоловічої сили вже немає.

– Але ти їх мав, – не без заздрощів сказав енарей.

– Мав, – у півтемряві посміхнувся цар. – Ой, багато ж мав за життя! Але жінок хоч і багато май, та хочеться мати їх ще більше.

Енарей нічого не відповів. Помовчавши, сказав, дивлячись прямо поперед себе:

– За літом іде осінь, за осінню – зима. І тут уже нічого не вдієш. Так веліли боги, такий порядок вони установили в світі білому. А людям не дано міняти порядки богів.

– Але за зимою іде весна!

– І все ж: хто спізнав свою весну, той мусить іти до свого літа, від літа до осені, а тоді вже й до зими. У природі, як і в людей: все має свій початок і кінець. У людей, як і в природі: все має свій початок і свій кінець. Хто розквітнув, той мусить і зав'язнути.

– Не це я хотів від тебе чути! – сердито сказав Атей. – Не забувай, я – владика!

– Над життям – так, – покійно вклонився енарей, – але не над смертю. Бо смерть нікому не підвладна. А після старості ніколи молодості не буває, як після дня ще дня не буває, – і закінчив, як присуд виніс: – Немає у мене такого зілля, тому й обіцяти не можу.

– У тебе немає, а в інших жерців?

– І в інших немає.

– У скіфських чи й у чужих?

Енарей подумав і твердо відповів:

– У скіфів немає, і в чужих народів теж немає! А смерть усюди є.

Перед очима Атея македонка стояла – зваблива, в’юнка, молода, в коротенькій туніці, з голими стегнами. Змія. Македонська змія. Спізнати б ще з такою щастя зближення, а тоді вже й у світ предків можна йти.

Так думалось Атею.

А ще Атей думав: щоб спізнати щастя з тією македонкою, навіть молодому чоловіку ой скільки ж треба сили мати. А де він візьме силу в дев’яносто літ? Чому Філіпп так запізно прислав свій дарунок? Де був він літ зо тридцять тому?

І сердячись невідомо на кого, цар дратівливо вигукнув:

– Енарей! Коли життя безсилий продовжити, коли віку не можеш людині доточити, коли молодість не можеш повернути, то дай мені такого зілля, щоб я чоловічу силу в собі відчув. Бодай на одну ніч. Ні, постривай! – гаряче вигукнув цар, хоч енарей нікуди й не спішив. – Що таке одна ніч? Дай на кілька ночей!

– Є таке зілля, – по хвилі мовив енарей. – Але, кажуть, воно діє лише на один раз.

– Ха! – Атей враз збадьорився. – Давай і на раз. Щоб спізнати щастя, іноді й одного разу досить. Іди, енарей, готуй зілля.

Енарей кивнув, звівся і безгучно, білою тінню щез...

А над кочовищем місяць уповні сяяв. Хоч і уповні, та вже з ледь видимою щербинкою. Помирати зібрався місяць.

«Як і моє життя», – зітхнув Атей і чорною брилою застиг біля багаття...

Зненацька наче легенько війнуло на нього чимось бентежним, знайомим, але вже давно призабутим. Він жадібно потягнув носом ті пахощі і збагнув: пахне жінкою.

«Як давно я вже не відчував таких пахощів», – подумав Атей.

Знову війнуло пахощами жінки, легкі нечутні кроки...

Голі руки лягли йому на плечі.

Хтось, стримуючи дихання, притулився до нього.

Атей скосив очі й побачив край короткої туніки, оголені стегна. Ласкою лащилась македонка, тулилась до нього, гаряча, тремтлива, і він відчув, яке в неї сильне і пружне тіло. Ех, де та молодість його поділась? У яких краях, у яких степах загубилась, за якими кряжами розвіялась? Чи тут, біля Істру, чи там за Борисфеном?.. Македонка щось уривчисто шепотіла до нього по-грецькому. Атей не так добре знав грецьку, аби шепіт той зрозуміти. А втім, тут і грецької не треба знати, щоб усе збагнути. Мова тут взагалі не потрібна. Збудилось у ньому бажання, зануртувало. Та що саме бажання важить! Все одно, що вуздечка без коня, на ній не поїдеш. Краще б не доживати до такого безсилля. Вся надія на енарея, дасть зілля, то Атей хоч ненадовго, а своє візьме.

Бо ненадовго літо повертається пізньої осені, а все ж тепло тоді день-два та й порадує... А вона все лащить, тулиться до нього, обпікаючи його своєю близькістю, своїм молодим гарячим тілом...

«Ну, Філіпп!... – дурманіючи від запаху молодого жіночого тіла, думав Атей. – Ну й порадував дарунком! І скористатися ним немає можливості, і відігнати несила... Як випали в діда зуби, так на тобі смачну кістку... Гризи. І чим би тобі, хитрий македонцю, віддячити, щоб і ти отак, як я, потерпав...»

Місяць уповні з ледь помітною щербинкою над кочовищем саяв.

Спала Скіфія, тільки старий її цар млів в обіймах чужої рабині, не підозрюючи, що за ним пильно слідкують насторожені очі, і завтра всі знатимуть, як причарувала македонська змія їхнього царя.

«Уб'ю зміюку!...»

Дійшли й до Гелона чутки, що батька причарувала македонська чаклунка, що буцімто вона при місяці уповні, у його чарівливому сяйві пестить старого царя... І молодіє Атей від тих пестошів та зілля чаклунського, з Македонії привезеного. Ой, не просто все те, не інакше, як у батька третє життя починається.

Старший Атеїв син і його спадкоємець стояв кочовищем окремо від батька, в долині трьох колодязів. В кочовищі Ге-

лона теж насипано могилу, і на її вершечку ріже степовий вітер залізний меч-бог. Біля могили стоять білі шатра царевича, його рідні, далі розташувалися вожді та старійшини зі своїми людьми, а вже за ними табором кіннота Гелона, його надійні і вірні загони, ще далі гурти худоби, табуни коней, отари овець, за ними пастухи та інший простий люд. Багатий Гелон, а радощів не знає. Йому майже піввіку, такий, як і батько, високий, кістлявий, тільки в плечах трохи ширший. Чорне цупке волосся на скронях прихоплене сивиною. Та й бороду наче іній посріблив... Очі зіркі, гострі і завше похмурі та насторожені. В тих очах вогник ледь тліє, втратив Гелон цікавість до життя. Батько все живе й живе, не бути йому, Гелону, царем Скіфії. І близько лікоть, а не вкусиш. Ось так і він. Дотягнувся до царської гривни, а взяти її – руки короткі. Майже щодня в батькове кочовище вивідників посилає, все вони про царське здоров'я випитують, який у царя вигляд, видивляються... Чи не занеміг, бува?

«Передайте Гелону: цар ще не помер і не збирається робити це найближчим часом», – насміхається Атей.

Це дратує Гелона, злість зганяє на домочадцях та слугах. З'явилась було в Гелона квола надія, як батько занеміг, коли вони прийшли в пониззя Істру, але – не надовго. Встав на ноги. Ще й трібаллів обхитрив. І до війни з істріанами готується, не спішить у світ предків. А ще передають вивідники, молодіє старий цар день від дня. Ночами при місяці уповні обіймає його македонська змія, силу йому свою пере-

дає. І силу, і молодість...

Немає просвітку на душі в Гелона від тих чуток. І як завжди, коли він про щось думав, то мусив чимось зайняти руки. Та й думалось тоді краще. А без роботи не сидів ніколи, ще батько його так привчив.

«Хоч ти, – казав йому, – і царський син, а не покладайся у всьому на слуг, рабів чи й нижчий люд. Умій, що треба скіфу, сам зробити – і зброю для коня, і зброю для себе. В житті це може хіба ж так знадобитися!...»

Тож Гелон, аби як слід обдумати вістку про македонську змію, котра пригрілася в батька на грудях, майстрував стріли. Бо стріла, виготовлена власними руками, надійніша. Віриш їй кріпко, влучна вона, без промаху б'є. На древко для стріли найкраще годилися береза, ясен чи тополя, та де в Гетській пустелі дерево знайдеш. Полин та полин всюди. А Істр поруч, очерету – непроходимі зарості. Очерет добре підходить для древка стріли – рівний, без сучків, як у дереві, і не треба його обробляти. Щоправда, він надто крихкий, та й нелегко кріпити до очеретини наконечник стріли. І зовсім ніяк зробити в очеретяній трубочці вушко для тятиви. Коли ж натягуєш тятиву, очеретина розчавлюється пальцями, при пострілі її геть розчіплює тятива. Тож скіфи придумали так: в один край очеретини вставляли гілочку груші із загостреним кінцем, на який і насаджували наконечник, а в другий кінець очеретини вставляли паличку з вушком для тятиви – її вже пальцем не роздавиш при стрільбі.

Сидить Гелон – стріли майструє, думу думає. Біля нього сніп очерету, гілочки груші, бронзові литі наконечники. Вони у Гелона особливі – з його власною позначкою у вигляді хитрої закарлючки. Як пильно придивишся до неї, то лінії мовби утворюють хижий дзьоб орла – улюбленого птаха Гелона. По тій позначці кожний скіф упізнає наконечник стріли старшого царевича.

Вибере царевич потрібну йому очеретину, відріже зайвину, вставить в один кінець гілочку з наконечником, у другий паличку з вушком. Але неопереною стрілою в ціль не влучиш. Для цього найкраще годиться соколине пір'я. Візьме Гелон перо, обдере тонкі пір'їнки, міцно прив'яже їх до очеретини тонкою смужкою шкіри – готова стріла. Нову очеретину із снопа дістає, а в самого на думці все вертиться і вертиться та македонка. Кажуть, вона – молода, сильна, зваблива. Буцімто жоден чоловік перед нею не встоїть. Атей же і подавно, жінок він любить і мав їх за довге життя предосить. А все, бач, йому мало. Час уже старому готуватися до подорожі в світ предків, а він любові забаг, грищ з македонською звабою. Невже батько й справді молодіє?

У дев'яносто літ? Може, третій вік почне? Не бачити Гелону царства скіфського, так і помре всього лише царевичем...

Тріснула очеретина, Гелон незчувся, як і розчавив її пальцями.

З білого шатра вийшла старша його жона, розповніла, гру-

даста щокаста скіф'янка в рясній спідниці, в червоному каптані, на грудях з десяток разків намиста, у вухах золоті серги спалахують. Побачила чоловіка, не доходячи до нього кроків зо два, присіла і далі до мужа підповзла – виявляла цим свою покірливість. Потерлась щокою об халяву чоловікового чобота.

– Чого тобі? – буркнув Гелон, невдоволений, що вона перебила плин його думок.

– Кажуть, Атей збирається женитися на македонці, – прошепотіла жона віддано, по-собачому зазираючи мужу в очі.

– Кажуть! – буркнув Гелон, відрізаючи ножем гілочку груші. – А тобі що?

– Македонка сина народить. От Атей і віддасть йому царство своє.

Гелон взяв очеретину, мить подумав і незчувся, як очеретина тріснула в його пальцях.

– Що ти мелеш?! – сердито накинувся на жону. – Атею дев'яносто, які вже там діти!

– Еге, так він же... Атей наш... молодіє.

Гелон (хоч сам уже чув про це) злякано на жону зиркнув:

– Хто тобі сказав про таке?

– Усі кажуть...

– А ти... тримай язик за зубами! Щоб часом, бува, не стала німою.

Жона, оглянувшись, зашепотіла:

– Я тримаю, інші пасталакають. А люди все знають, людям

треба вірити. Задарма язиками не плескатимуть. Тому й жениться Атей на молодій, щоб самому помолодіти. А тоді вже почне третій вік... А чого... Два прожив, може й третій прожити. Він такий, йому і боги, і чаклуни допомагають, свої і чужі. А тобі ніхто не допомагає, тому ти й будеш довіку всього лише царевичем.

Тріснула очеретина, Гелон її зі злістю відкинув. Нову з снопа витягнув, але й вона тріснула – зовсім пальці задерв'яніли, нечутливими стали.

– Що ти розпатякалась своїм баб'ячим язиком! – крикнув на жону. – Каркаєш, як та чорна птаха!

– Так усі кажуть в степах, то і я кажу. Народить македонка синочка, і зробить його Атей царем...

– Старший в роду я!

– Еге, македонська змія все зуміє по-своєму повернути. Вона старого царя зачарувала? Зачарувала. Вона така, що й засохлу вербу зачарує, і та зазеленіє. Кажуть, ночами царя обіймає. А старий і молодіє... Вона його ще й зіллям македонським напуває... Не переживеш ти його...

Тріснула очеретина...

«І справді не переживу, – думав Гелон в розпачі. – Мені майже піввіку, а батько наче вічний... Не інакше, як цар і справді третє життя розпочав...»

Тріснула очеретина.

Гелон сплюнув і взяв лук – тятиву натягнути. Лук, як і всі луки, тугий, і натягнути його не просто. Потрібне уміння.

Гелон присів на праву, підняту ногу, притис до стегна нижній кінець лука, а тим часом ліва, витягнена нога лягла на нижнє плече лука. В праву руку Гелон взяв за петлю тятиву і, натягуючи її й одночасно згинаючи лівою рукою верхній кінець лука, із зусиллям зігнув його, підвів кінець до петлі, надів тятиву, що так і забриніла.

Звівся.

Лук сунув у горит, туди ж поклав з десяток щойно виготовлених стріл.

– Коня! – крикнув, більше не звертаючи уваги на жону – набридла жона, ні почуттів до неї не мав, ні потягу. Ніби вона і не жінка. Батько он який старий, а й то молоду собі знайшов, а він...

Підвели коня.

– Подивлюся, що то за македонська змія, – сказав і в сідлі опинився, пустив коня вчвал...

Ще не доїхав до кочовища Атея, аж навстріч вершник мчить. Зіркі очі Гелона здалеку запримітили: не скіф. Чужак. І чомусь без шароварів, голоногий. Гелон гмикнув – вершник без шароварів, то таки й справді смішно. Але відразу ж і зігнав з лиця посмішку. Ноги! Які ноги у вершника! І тут царевич збагнув: навстріч мчить не чоловік, а жінка. Не скіф'янка... Гелон насторожився. Стривай, стривай!.. Прововка помовка, а вовк і тут... Роздивився. Вершниця в грецькому хітоні, рожевому й короткому, ось чому голі ноги...

Загледівши стегна вершниці, Гелон засовався у сідлі. Ще пильніше придивився. На вершниці македонський шолом з гребенем, червоний шкіряний панцир, обшитий по краях білою замшею. Поверх панцира плащ крилами за спиною у вершниці має. На стегні висить короткий меч. Чи не та це македонська змія, що батька причарувала?

А напевне ж вона. Гасає у скіфських степах, як у себе вдома. Ну, постривай, чужачко!..

Оглянувся, навколо ні душі. Але все ж в кочовищі можуть загледіти. Заманити б чужачку подалі в степ, а там... Шукай вітра в полі. Вовки й кості розтягнуть... Порівнявшись, Гелон притримав коня, вершниця – теж. Глянула – затремтів Гелон. Оце жінка! Очі чорні, блискучі, брови вузькі, як намальовані, смаглява. Білі зуби показує. Життя у ній так і нуртує... А в очах, що в її очах! Згадав Гелон своїх жінок, аж похнюпився. З ким він живе? Тільки що й називаються жінками. Товсті, жиром позапливали, вуграсті, м'ясисті лиця, ліниві та неповороткі. Як трухляві сирі дрова, котрі не горять, а чадять тільки. Нудно з ними, сіро. А це жінка. З такою б пожити, таку б затиснути в обіймах... А так – вік проживе і не знатиме, що таке справжня жінка. А скільки вже в нього того віку лишилося...

– Ти хто... такий? – не зовсім чітко вимовляючи скіфські слова, запитала македонка.

– А я не питаю, хто ти така, – Гелон не зводив з неї захоплених очей. – Бо й так знаю. Ти – македонська чаклунка.

Та, що мого старого батька причарувала...

– Хм... – вона насмішкувато на нього дивилась. – То ти...

– Я – Гелон, царевич.

Вона ніби пирхнула.

– А-а... царевич без царства? – протягла глузливо, обпекла його поглядом чорних блискучих очей, показала рівні білі зуби, облизала рожеві губи кінчиком язика («Змія, змія, – майнула в нього думка, – жало виставляє!») і погнала коня в степ.

«Насміхається?... – спалахнув Гелон. – З мене, скіфського царевича?... Уб'ю зміюку!...»

Повернув коня, помчав за нею.

Наздогнав не скоро – уміє чужачка верхи їздити, кінь під нею так і стелеться. Але – наздогнав. У долині, як царське кочовище з очей зникло. Це добре. Ніхто не побачить. Ось тут їй і кінець буде. І не порятують її македонські чари!

Вона зупинила коня, напівобернувшись, чекала його. На рожевих губах блукала все та ж глузлива посмішка. Це Гелона розізлило дужче, висмикнув меч, налетів коршаком... Але вона відбила удар легко, ніби граючись...

– У-у... македонська зміюко!!! – вигукнув Гелон, але вигукнув захоплено. Вміє володіти мечем. Така жінка справді чогось та варта. Але згадка, що ця чужачка причарувала батька, дарує йому нову молодість, розлютила Гелона. Розвернув коня і знову коршаком на неї налетів. На цей раз удар вона не встигла відбити і ледь не позбулася голови. Бронзо-

вий шолом з гребенем полетів на землю. А їй на лице, на груди водопадом сипонуло чорне волосся – густе, хвилясте, як потекло. Вона труснула головою, відкинула волосся за спину і дивилась на нього насмішкувато, кінчик язичка облизував губи... Гелон розгубився, отетерів, вражений нею... І рука застигла з піднятим для удару мечем.

– Ца-аревич... – засміялась вона і помчала геть. І волосся, і плащ позад неї маяли, на вітрі тріпотіли, манили його.

– У-у... зміюка!!! – захоплено вигукнув Гелон. – Моєю будеш! Нікому тебе не віддам. Навіть батькові. Ти занадто щедра радість для старого діда. Він своє вже відлюбив, досить з нього!

Наздогнав македонку (та вона, певно, і не втікала), схопив за талію, вирвав жінку з коня і кинув її на шию свого коня. Вона обхопила його за шию руками, і він ледве не задихнувся від пахощів молодого жіночого тіла.

– Не віддам! Нікому тебе не віддам!!! – в якомусь збудженні вигукував він. – Моєю будеш. Царицею тебе зроблю.

Вона сміялась, губами йому лоскочучи щоку.

– А ти спершу сам царем стань...

– Стану! Наперекір всьому стану! І ти будеш царицею скіфською.

Вони зсунулись з коня і попадали в густу траву, а коні їхні помчали далі степом...

Звідтоді македонка Фія почала таємно зустрічатися із старшим сином Атея. Майже щодня мчала на коні у степ, до

її поїздки уже звикли в кочовищі і не звертали на них уваги. В умовлене місце, у вибалок приїздив і Гелон – без македонки він уже не міг і дня прожити. Зустрівшись, пускали коней пастися, а самі падали в густу траву... Коли, стомлені любов'ю, лежали в траві, Гелон посміхався, дивуючись своєму щастю. Майже піввіку прожив він, гадаючи, що так і треба жити, і тільки оце виявив, що є у світі щастя. Фія схилилася над ним, накручувала на палець кінчик його бороди, шепотіла:

– Тобі... тільки тобі треба царем бути. Ти – спадкоємець скіфського трону...

– Як предки покличуть батька, так і стану царем.

– Доки батько піде у світ предків, життя твоє може й скінчитися, необачний царевичу!

Як вона жагуче його обіймала! Терлася щокою об його щоку, шепотіла:

– Квапся, бо Атей мене забере...

Він стискував кулаки, темнів на виду:

– Не віддам! Я тебе знайшов і нікому не віддам!

– Цар і питати не буде, – розпалювала його гнів. – Атей сказав, що зробить мене своєю царицею, – це була неправда, Атей їй цього не обіцяв, але Гелон повірив. Звівся, руки тремтіли. За меч схопився.

– Ось меч мій, він свідок, що не віддам тебе нікому!

– Навіть самому Атею?

– А що мені Атей? Навіть самому богу тебе не віддам.

Клянусь бородою Папая. Батько віджив своє. І відлюбив. І відцарював. Досить з нього. У цих степах має початися мій час. Моє царство. І ти будеш моєю царицею!

– Якби батько твій та довго не жив, ти б уже давно був царем, – зітхала Фія.

Погляд Гелона темнів.

Фія добавляла у вогонь хмизу.

– Якщо ждати-чекати, доки старого царя заберуть до себе предки, чи й життя твого вистачить?

Це розумів і сам Гелон, пора було діяти. Тільки ось як... Фія про що б не говорила з ним, а все наворачтала його до думки – пора. Допоки ждати... Гелон вже почав їй подобатись. Спершу Фія дивувалась своєму почуттю, не вірила йому, відганяла його... Старшого Атеєвого сина вона вибрала тільки тому, щоб за його допомогою внести розбрат в царську сім'ю, зробити Гелона противником царя, підштовхнути сина до сутички з батьком. А виконавши те, заради чого її й привезли до Скіфії, вона повернеться в Македонію. Вірила тому, інакше й бути не могло, адже в Македонії її чекав Іолай... Та коли зненацька для самої себе – спершу розігруючи палку пристрасть – почала захоплюватись Гелоном, то вперше подумала: а якщо Гелон і справді стане царем Скіфії, то чи варто їй тоді повертатися в Македонію, країну свого рабства? Ставши жоною Гелона, вона стане царицею Скіфії. Навіщо їй тоді Македонія і навіть... навіть сам Іолай? Заради нього сюди йшла. Щоб завжди бути з ним. А тепер збаг-

нула: Гелон – кращий вибір. Атей все одно довго не житиме, не вічний же він, зрештою. А тільки він піде у світ предків, як Гелон стане законним царем Скіфії, а вона – царицею. І що тоді їй якась там Македонія, де вона була всього лише покоївкою в багатому домі. І рабинєю водночас. І що їй тоді Антипатр зі своїм синком, коли сам цар Філіпп буде їй – цариці Скіфії – рівня. Іолая вона кохала – боги тому свідки. І зараз ще кохає, але кожний мусить влаштовувати своє життя так, як краще. Якщо вона й виконає завдання Антипатра, то ще невідомо, чи дозволить він своєму синові одружитися на колишній покоївці своєї матері. Антипатр знатний і самолюбивий, багне невістки знатної. Звичайно, виконавши завдання, вона отримає волю, але що та воля важить у світі, де панує той, хто сильний, знатний і багатий. А Гелон, здається, захопився нею по-справжньому. То чи не краще спровадити старого царя на той світ і стати царицею Скіфії? Іолай, звичайно, кращий за Гелона, молодий і вродливий юнак, але... Але без волі батька він і кроку не зробить. А Гелон принесе їй більше, найбільше за будь-кого. Заради неї він готовий на все. В цьому вона невдовзі переконалася ще раз.

– Не віддам! Нікому тебе не віддам!!! – в якомусь збудженні вигукував він.

Першою про зв'язки Гелона з македонкою дізналася його старша жона і почала погрожувати мужу, що донесе Атею... Гелон побідкався перед Фією, спитав, що йому робити. Фія зневажливо сказала:

– Мрієш стати царем самої Скіфії, а не в силі впоратись з якоюсь зарозумілою бабою?

Гелон глянув на неї, нічого не сказав.

А другого дня вранці його старшу жону знайшли мертвою в її шатрі. На те ніхто й уваги не звернув: померла жінка, то й померла. Всі помирають, коли надійде черга, то що ж тут дивного? От і старшій жоні царевича надійшла черга відправитися у світ предків.

Гелон поховав старшу жону пишно, як і належить ховати невістку самого царя Скіфії. Атей на похороні не був, але синові через посланця висловив своє співчуття...

Поховавши жону, Гелон на черговім таємнім побаченні з Фією так їй сказав:

– Та, що втручалася не в свої справи і сунула ніс туди, куди їй не можна було, вже на тім світі. А звідти вона нічого не донесе Атею. Залишилися молодші дружини. Але вони нічого не варті, хай ведуть господарство. Радістю моєю будеш ти.

Охоронець царя від злих духів

Відразу ж за великим і пишним царським шатром з бунчуками на списах і двома очищувальними багаттями біля входу, за котрим день і ніч сліdkували старі діди, трохи осторонь самотиною стояла маленька юрта з білої повсті. Навколо неї викладено застережливе коло з білого каміння, яке навіть під загрозою смертної кари не посмів би переступити жоден скіф. У тім колі на високих тичках висіли вовчі та кінські черепи, вибілені сонцем і дощами, черепи обвивали засушені чорні гадюки із загрозливо роззявленими ротами. Вони й стерегли вхід до юрти. Черепи іноді ні з того ні з сього починали торготіти й обертатися навколо тичок, водячи сюди й туди порожніми очними ямками, а висушені гадюки ворушилися, наганяючи на забобонних скіфів священний жах.

У тій юрті жив царський чаклун-енарей – охоронець Атея від усієї нечисті, злих духів і злих помислів, його лікар і знахар.

Скіфи завбачливо обминали те місце. А якщо хто блукаючи й опинявся біля юрти енарея, то, загледівши черепи на тичках і висушені чорні гадюки, здригався, відмахувався руками, наче відганяв від себе невидиму силу й задкував геть подалі від того небезпечного місця. І довго потім тремтів та здригався, ніби струшував з себе щось липке й бридке. А може, тому, що енарей, будучи чоловіком від народження, хо-

див у жіночому вбранні й намісті, а голос мав тонкий, негарний, не схожий ні на чоловічий, ні на жіночий. Енарея боялися і коли його здивували в кочовищі, то намагалися хутчій шмигнути за чиєсь шатро чи за повозку. А як стикалися віч-на-віч, то опускали очі й поштиво кланялись, аби не розгнівити чаклуна – лиха потім не обберешся. Вірили: енарей усе може, адже знається з нечистю і ночами обертається в степового вовка чи й гадюку і повзає тоді навколо царського шатра – Атея оберігає. А досить чаклуну тричі свиснути, як кінський череп, заіржавши, зіскакує з тички, енарей сідає на нього і незримо літає темної-претемної ночі над кочовищем, видивляється та вислуховує, чи ніде проти царя лихого слова не чути, чи ніхто не дає його іменем фальшивої клятви? Бо хто, поклявшись іменем царя, не дотримає своєї клятви, того буде негайно покарано на смерть – фальшива клятва царським іменем завдає великої шкоди царю. А того, хто пом'яне енарея недобрим словом, не кажучи вже про недобрый вчинок, чекає не одне, а цілих сім лих: енарей може будь-кого зурочити, будь-кому завдати шкоди.

Над білою юртою вився густий білий димок, він то клубками вихоплювався з отвору юрти, й тоді над нею вився рій іскор, то виростав сірим стовбом. Всі знали – енарей чаклує, енарей готує зілля цареві.

Енарей і справді готував для царя зілля. А щоб ніхто не наврочив і не послабив силу трав, варив те зілля в юрті, заховавшись там від лихих очей. Посеред юрти, якраз під от-

вором вгорі, на піддоні стояв бронзовий, чорний від диму казан, а в ньому шипіло й булькало густе й темне вариво. Енарей – худий і високий, в жіночому вбранні, подзвонюючи разками скляного намиста, то стрибав у пільмі юрти навколо казана, вимахуючи руками й щось вигукуючи, то мішав черепком вариво і теж шепотів заклинання і намови.

У юрти стояв густий, духмяний запах степових трав. Всюди, заткнуті за лозу, з якої був виплетений кістяк юрти, стирчали пучки трав, звисали й угорі, підвішені на смужках шкіри, й тихо шелестіли, як енарей зачіпав їх головою чи плечем. Збирав енарей трави і вдень, і вночі, при повному місяці (є такі трави, котрі треба збирати лише при повному місяці), збирав у вечорових сутінках, і при світлі вранішньої зорі, коли тільки-но народжувався білий день. Зілля завжди допомагало царю, проганяло від нього болячки і на ноги його піднімало. Та цього разу енарей мало вірив у чудодійну силу трав. Зілля було готове, остудити його і час нести цареві, а енарей все ще вагався: а раптом воно не подіє – чекай тоді царського гніву! Та і як те зілля подіє, коли Атею дев'яносто літ! Ніколи не чув енарей, щоб такі старезні діди та після зілля ставали з жінками такі ж, як і молоді чоловіки. Відгуляв Атей своє, відлюбив, пора вже й угомонитися, а він не вгамовується, сподівається на другу молодість.

Все ніби тямив енарей, багато чого такого відав, про що простим скіфам не дано знати, в травах знався, як ніхто. Але одного збагнути не міг: і чому це чоловіків так тягне до жі-

нок, що вони у тих жінках знаходять, чим їх ті жінки манять-ваблять, що вони самі не свої стають і ладні за якусь там спідницю і на муки іти, і на саму смерть. А вже позагравати з жінкою чи дівчиною, обняти її, ущипнути – так і тягне чоловіків. І, певно, вони мають од того чимале задоволення, бо очі їхні тоді блищать, самі вони збуджуються, а на губах блукають якісь загадкові, наче хмільні посмішки. А зберуться докупи, то після коней тільки й говорять про жінок. І таке говорять, і такими словами говорять, що енарею – брррр!!! – не по собі стає. Незбагненне те було енарею. Не знав він любові. І вже й не знатиме ніколи. Кастрували його ще малим хлоп'ям, як в науку старим чаклунам віддавали. І виріс він серед чаклунів, і сам чаклуном зістарівся, а батька з матір'ю більше не бачив. І не знає, чи живі вони, чи давно вже у світі предків. Всього навчили його скіфські чаклуни і знахарі, лікувальники зіллям і словом, а щодо жінок, то – зась! Самі нічого не знали, що таке жінка (хоч і вбиралися в жіноче вбрання), і йому нічого не передали. Зась, то й зась!

Але зілля цареві треба нести. Закрутила йому голову македонка, здурів старий цар, спокій втратив, немислимого забаг. Дивувався енарей жіночій всемогутності – навіть самого царя вони можуть вкрутити. І від чого вони такі всесильні? Не міг цього збагнути енарей, а зілля цареві треба нести, а в силу його цілющу на цей раз не дуже вірив енарей. Не навчений був таке зілля готувати, щоб діди молодими ставали. Ніхто з чаклунів цьому не навчений, хоч зізнаватися й не

можна. Бо знали б чаклуни такі трави, то перш за все самі б вічно молодими були. А так старіють, як і всі, і як і всі, помирають. А люди вірять, що вони – чаклуни – все можуть. Наївні. А може, то лише скіфські чаклуни того не відають, а чужі все знають?

І подумав енарей: а піду я до македонки... Коли вона самого Атея причарувала, то мусить все знати. Може, у них, у македонців, є таке зілля?

Як споночіло, кажаном у її шатро проник – безгучно і німо. В шатрі світильник тьмяно блимав, македонка на хутрах лежала.

– Хто? Що? – схопилась, у руках вузьке лезо кинджала блиснуло, в самої очі горять, волосся розпущене...

«Чаклунка, – подумав царський чаклун. – Відьма македонська. Все знає і чари має, бо чого б тоді по ній сам Атей сох...»

А вголос тихо сказав:

– Це я...

– Я не знаю тебе, скіфе, – верескнула жінка. – Чого тобі треба? Вийди, бо зараз же гукну варту царя.

– Я – енарей самого царя... Не бійся мене, македонко.

– А-а... – придивившись, вона гидливо підібрала губи, кинджал у піхви сунула, відвернулась. Він не подивувався, бо й сколоти, коли він з'являвся, теж отак гидливо підбирали губи.

– Чого тобі, скіфський енарею? – поспитала, а сама диви-

лася мимо нього – терпіти не могла кастрованих чоловіків, котрі в жіноче вбрання вбираються і бороду та вуса вищипують, намистечко скляне носять – бррр!..

– Чи мають ваші македонські чаклуни таке зілля, од якого б старі чоловіки ставали такими, як молоді? – поспитав він все так же тихо і смиренно.

– Тобі й зілля не допоможе.

Він не образився – звик.

– Не про мене мова.

– Хто ж це з ваших дідів забаг за спідницями на старості побігати? – чмихнула вона, і її осінило в ту мить: чи не для Атея шукає зілля енарей? А напевне ж, для Атея, для кого б іще, він же царський чаклун. – У наших македонських енарейів є таке зілля, – раптом сказала вона, і голос її став чомусь уривчастим, заметушилась, щось шукала, перебирала. – Допоможу тобі, дам такого зілля, тільки... – значуще подивилась, – нікому ані слова, ані півслова. Бо коли про зілля недобрі люди знатимуть, воно втрачає чарівну силу.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.